

**MUHAKKIK HİLLÎ'YE GÖRE
İMÂMET DOKTRİNİ**

Fatma SOYLU

**Yüksek Lisans Tezi
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN
2019
Her Hakkı Saklıdır.**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

Fatma SOYLU

MUHAKKİK HİLLÎ'YE GÖRE İMÂMET DOKTRİNİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN**

ERZURUM – 2019

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ BEYAN FORMU

16/10/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “Muhakkık Hilli’ye Göre İmamet Doktrini” adlı tezin/ raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim *.

☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

16/10/2019

Fatma SOYLU

* LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE

.....
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN danışmanlığında, Fatma SOYLU tarafından hazırlanan bu çalışma 16/10/2019 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından. Temel İslam Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SEVER

İmza:
İmza:
İmza:

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. METOD	1
II. KAYNAKLAR	3

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAKKİK HİLLÎ VE HAYATI

1.1. IRAK COĞRAFYASI VE HİLLE	6
1.2. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SOSYO-POLİTİK DURUMU	8
1.3. HAYATI, EĞİTİMİ VE ESERLERİ	16
1.3.1. Hocaları	18
1.3.2. Öğrencileri.....	19
1.3.3. Eserleri	21
1.4. HİLLE EKOLÜ VE MUHAKKİK HİLLÎ	26

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAKKİK HİLLÎ VE İMÂMET ANLAYIŞI

2.1. İMÂMETİN KELİME VE ISTILAH ANLAMI.....	31
2.1.1. İmâmet Meselesine Genel Bakış	31
2.1.2. Şîa'ya Göre İmâmet	33
2.1.3. İmâmiyye Şîa'sında İmâmet.....	36
2.2. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN GAYBET GÖRÜŞLERİ	39
2.3. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN NÜBÜVET GÖRÜŞLERİ.....	46
2.4. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN İMÂMET GÖRÜŞLERİ.....	56
2.4.1. Peygamberden Sonra İmamın Tayinine Yönelik Akli ve Nakli Deliller	56
2.4.2. İmâmet ve Gerekliliği.....	60
2.4.3. İmamın Sıfatları ve Delilleri	62

2.4.4. İmamın Tayini	64
2.4.5. Ali'nin İmâmeti Hakkındaki Deliller	66
2.4.6. Ebu Bekir'in İmâmetine Dair Delillerin Reddi	67
2.4.7. Ali'nin Fazileti ve Delilleri	70
2.4.8. Ebû Bekir'in Faziletini Gösteren Deliller ve Reddi	71
2.4.9. On İki İmamın İmâmeti Hakkında Deliller	72
2.4.10. Melekler ve Peygamberler ile İmamların Üstünlüğü	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	80
ÖZGEÇMİŞ	91

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAKKİK HİLLÎ'YE GÖRE İMÂMET DOKTRİNİ

Fatma SOYLU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

2019, 91 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN

Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SEVER

Bu çalışma hicri yedinci asırda yaşamış olan Şîî âlim Muhakkık Hillî'nin gaybet, nübüvvet ve imâmet görüşlerini içermektedir. Birinci bölümde yaşamını sürdürdüğü Hille coğrafyası incelenmiş, dönemin sosyo-politik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Muhakkık Hillî'nin hayatı, eğitimi ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Hille ekolü anlatılmış akabinde Hillî'nin furû'u'd-dinle ilgili görüşleri sunulmuştur.

İkinci bölümde ise imâmetin tanımı yapılmış, bazı Şîî fırkaların imâmet görüşlerine değinilmiştir. Muhakkık Hillî'nin imâmet konusuyla ilişkili olduğu düşünülen, gaybet ve nübüvvet fikirleri kendisinden önceki imâmi âlimlerle karşılaştırma yapılarak anlatılmıştır. Muhakkık imâmet düşüncesini akli ve nakli delillerle ıspatlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda zikrettiği rivayetlerin mütevâtir olduğunu iddia etmiş, görüşlerine muhalif gördüğü delilleri çürütmek için çaba sarf etmiştir. Meselelere karşı savunmacı ve reddiyeci bir yaklaşım sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Hille, Muhakkık Hillî, İmâmiyye, İmâmet, Nübüvvet, Şîa.

ABSTRACT

MASTER THESIS

IMAMATE DOCTRINE ACCORDING TO MUHAQQIQ AL-HILLI

Fatma SOYLU

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

2019, 91 pages

Jury: Assoc. Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN

Assist. Prof. Dr. Mehmet SEVER

This study includes the occultation, nubuwwah and imamate opinions of Shia Scholar Muhaqqiq al-Hilli, who was lived in the seventh century of the Hijri. In the first part, Hille geography, where he lived, was examined and the socio-political situation of the period was tried to be revealed. Information about the life, education and works of Muhaqqiq al-Hilli is given. His opinions about Hille theory and opinions of Hilli about jurisprudence (furû'u'd-dîn) are presented.

In the second part, the definition of imamate has been made, and the opinions of some Shi'a factions about the imamate are studied. Muhaqqiq al-Hilli's opinions of occultation, which are thought to be related to the subject of imamate, are explained by comparing them with the previous imam scholars. Muhaqqiq tried to prove the opinion of imamate with rational and accidental evidences. In this direction, he claimed that the narratives he talked were acceptable and he made efforts to refute the evidence that he disagreed with his opinions. He has taken a defensive and rejectionist approach to issues.

Keywords: Hille, Muhaqqiq al-Hilli, Imamiyyah, Imamate, Nubuwwah, Shi'a.

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
İLTED	: İlahiyat Tetkikleri Dergisi
nşr.	: Neşir
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
y.y.	: Yer yok

ÖNSÖZ

Şîa Hz. Peygamber'in vefatından sonra imâmetin Hz. Ali ve soyundan gelenlerin hakkı olduğu düşüncesi etrafında şekillenen itikadi ve siyasi bir mezheptir. Her mezhep kendi içerisinde çeşitli âlimler yetiştirmiştir. Muhakkık Hillî (ö. 676/1277) ilmi hüviyetiyle Şîi-İmâmî düşünceye katkı sağlamış, kendisinden sonraki ulemayı İmâmiyye fıkını sistemleştirerek etkilemiştir. Muhakkık Hillî ilmi geleneğe mensup bir aileden gelmektedir. Fıkıh alanında yaptığı çalışmalarla öne çıkan bir âlimdir. Onun eserleri üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye telif edilmiştir. Yapılan çağdaş çalışmalarda furû'u'ud-dine dair görüşlerine yer verilmiş, imâmet düşüncesiyle ilgili herhangi bir çalışmaya ulaşlamamıştır.

Muhakkık Hillî'nin usûlü'd-din bağlamında gaybet, nübüvvet ve imâmet görüşlerini içeren bu çalışma, giriş ve iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde Muhakkık Hillî'nin yaşadığı coğrafya incelenmiş, sosyo-politik durumu Sünnî ve Şîi kaynakların karşılaştırılmasıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hillî'nin hayatı ve ilmi şahsiyeti izah edilmiştir. Hille ekolüne yer verilmiş, Hillî'nin furû'u'ud-dine dair görüşlerinin bir kısmına değinilmiştir. İkinci bölümde gaybet ve nübüvvet fikirleri kısmen kendinden önceki İmâmiyye âlimleri ile karşılaştırılarak ele alınmıştır. Şîi fırkaların bir kısmının imâmet görüşleri tetkik edilmiş, Muhakkık Hillî'nin imâmet düşüncesi anlatılmıştır.

Lisans dönemimden itibaren yetişmemde büyük katkısı olan, tez konusunu belirlemede önerileriyle yol gösteren, kaynakların temininde yardımını esirgemeyen, sabır gösteren, çalışmayı öğreten ve sevdiren, değerini sözlerle sınırlamak istemediğim kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN'e, tez jürisinde yer alan ve fikirleriyle çalışmaya katkıda bulunan Prof. Dr. M. Zeki İŞCAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SEVER'e, çalışma boyunca desteğini ve yardımını eksik etmeyen arkadaşım Esra Zeynep DURĞUT'a, beni sabırla dinleyen ve desteğini her zaman hissettiğim dostum Nermin ŞAHİNTÜRK'e, bazı kaynakların tarafıma ulaşmasını sağlayan İSAM çalışanlarına ve aileme şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

GİRİŞ

I. METOD

Mezhep, “birtakım siyasi, içtimai ve hatta iktisadi olayların tesirlerinin mezhep kurucusu sayılan insan ile ona uyanlar üzerindeki fikri, dini, siyasi ve içtimai tezâhürüdür.”¹ Bu sebeple mezhebi ortaya çıkaran tarihi, coğrafi, siyasi ve sosyal-kültürel şartları tanımadan görüşleri ve davranışları doğru bir şekilde temellendirmek, değerlendirmek ve o insanları anlamak mümkün değildir. Çünkü kişilerin veya toplulukların fikirleri yaşadıkları dönemin tarihi, coğrafi, siyasi ve sosyal-kültürel ortamında meydana gelmektedir.² İslam Mezhepler Tarihi ise İslam toplumlarında itikadi ve siyasi amaçlarla ortaya çıkmış gruplaşma hareketlerinin gelişimini “zaman-mekân” bağlamında ve “fikir-hadise” irtibatı çerçevesinde “betimleyici bir metotla” objektif biçimde inceleyen bilimsel bir disiplindir.³

İslam Mezhepler Tarihinin tanımından hareketle hicri yedinci asırda yaşamış olan Muhakkık Hillî’nin imâmet görüşü sunulmadan önce yaşadığı çevrenin fikirlerinde etkisi olabileceği düşüncesiyle Hille coğrafyası incelenmiş, döneminin tarihi, siyasi ve sosyal-kültürel ortamı tek taraflı bir okumayla değil, Sünnî ve Şîî kaynakların karşılaştırılmasıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda “fikirler ve şahıslar üzerinde derinleşme”⁴ prensipleri dikkate alınmıştır. Muhakkık’ın imâmet ve imâmetle bağlantılı olduğu düşünülen fikirlerinin tespiti öncelikle kendi eserlerinden⁵ yapılmaya çalışılmış, diğer taraftan konuyla ilgili klasik ve çağdaş çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Şîî-İmâmiyye’nin inanç esaslarından biri olan imâmet meselesini, Muhakkık Hillî *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve Risâletü’l Mâtî’iyye* adlı eserinde “savunmacı ve reddiyeci bir yöntemle” ele almıştır. Bu yöntemi daha çok kelimciler kullanmaktadır.⁶ Hillî zaman zaman muhaliflerin görüşlerini vermiş, akabinde onları akli ve nakli delillerle

¹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri* (3. Baskı), İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014, 36.

² Fırlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, 36.

³ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (2. Baskı), Dem Yayınları, İstanbul 2010, 10-11.

⁴ Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’eleleri*, (1. Baskı), Ensar, İstanbul 2005, 436-437.

⁵ Osman Aydın, *Mu’tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, (1. Baskı), Araştırma Yayınları, Ankara 2003, 12.

⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 118-119.

çürütmeye çalışmıştır. Bazen de eğer bu konuda “şöyle denilirse, biz de şöyle deriz veya cevap şöyle olur” şeklindeki ifadelerle kelam ve felsefe ilminde kesinlik oluşturmak için⁷ istimal edilen dili benimsemiştir. Anlatımı sorular üzerinden gerçekleştirdiği de olmuştur. Bu eserinde konuları ele alma biçimi Şerif Murtazâ’nın (ö. 486/1044) *el-Mukniu fi’l-Gaybe* adlı eseri ve çağdaşı Nasîrüddin Muhammed Tûsî’nin (ö. 672/1274) *İmâmet Risâlesi*⁸ ile benzer mahiyettedir. Böylece anlatım tarzı kendine has olmayıp başka eserlerde de kullanılmıştır.

Muhakkık’ın imâmet konusuna yaklaşımı, zihniyetini görme imkânı da sunmaktadır. Mucchielli zihniyeti, “bir toplumsal grubun örtük referans sistemi”⁹ olarak tanımlamaktadır. Toplumu meydana getiren bireylerdir. Kişilerin toplum içerisinde bir grup oluşturmaları davranış ve düşünce birliği ile mümkündür. Bu birliği sağlayan da zihniyetleridir. Zihniyet oluşumunda tek bir faktör yoktur. Burada insan söz konusudur ve insan pek çok yönden etkiye ve etkisizliğe açık bir varlıktır. Mezhepler Tarihi araştırmacılarının yaptığı bir nevi insanı anlama faaliyetidir. Anlaşmazlıkları ortaya çıkaran da yine zihniyet farklılıklarıdır.¹⁰ Hillî’nin zihniyet analizi yapılırken müntesibi olduğu gruptan birinin onu anlaması daha kolaydır. Fakat bu anlama biçimi taraftarlığı beraberinde getirebilir ve objektiflikten uzaklaştırabilir. Hâlbuki esas olan incelenen her neyse onu tarafsızca ele almaktır. Kutlu, Mezhepler Tarihinde tarafsızlık ve objektifliği, “savunmacılıktan kurtulmak, metodolojik yaklaşım, eleştirel zihniyete sahip olmak, inançları paranteze almak ve tabulardan kurtulmak”¹¹ şeklinde tanımlamaktadır. Çalışmada bütün bunlar göz önünde bulundurularak bir yol takip edilmiştir.

⁷ Ramazan Kazan, “Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî’de Öne Çıkan Üslûp Özellikleri”, İhsan Günaydın, Ali Kuzudişli, Âdem Çatak (Ed.), *I. Uluslara Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu: 03-05 Ekim 2013-Gümüşhane: Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014, 849.

⁸ et-Tûsî, Nasîrüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan, “İmâmet Risâlesi”, çev. Hasan Onat, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 35, 1996, 179-191.

⁹ Alex Mucchielli, *Zihniyetler*, çev. Ahmet Kotil, (1. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1991, 7.

¹⁰ Gustave Le Bon, *Tarih Felsefesi*, çev. Hüsrev Akdeniz-Murat Temelli, Ataç Yayınları, İstanbul 2004, 79.

¹¹ Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, 439.

II. KAYNAKLAR

Muhakkık Hillî'nin yaşadığı coğrafya, dönemin coğrafya kaynaklarından ve *Seyahatnâme*'lerden istifade edilerek anlatılmıştır. Bu kaynaklar; İbn Havkal'ın (ö. 367/977) *Sûretü'l-Arz*'ı, Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldan*'ı, İbn Cübeyr'in (ö. 614/1217) *Rihletü İbn Cübeyr*'i ve İbn Battûta'nın (ö. 770/1368-69) *Seyahatnâmesi*'dir.

Hicrî yedinci asrın sosyo-politik durumu incelenirken kullanılan tarih ve tabakât kitapları; İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*'i, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*'ı, İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, İbnü't-Tıktakâ'nın (ö. 709/1309'dan sonra) *el-Fahri fi'l-adabi's sultaniyye ve'd-düveli'l islamiyye*'si, İbnü'l-Fuvatî'nin (ö. 723/1323) *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*'sı, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Düvelü'l-İslâm*'ı ve *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sı, Tâceddin Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*'sı, İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Tarih-i İbn Haldûn*'u, İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûkî Mısır ve'l-Kâhire*'si ve İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*'idir.

Muhakkık Hillî'nin hayatı, eserleri, furû'u'd-dîne dair görüşleri ve Hille ekolünün anlatımında biyografi ve Muhakkık'ın eserlerinden faydalanılmıştır. İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Lisânü'l-Mîzân*'ı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*'ı, Muhammed b. Ali Erdebilî'nin (ö. 1098/1686) *Camîu'r-Ruvat*'ı, Hür el-Âmilî'nin (ö. 1104/1693) *Emelü'l-âmil*'i, Bahrânî'nin (ö. 1186/1772) *Lü'lüetü'l-Bahreyn*'i, Bahrülulûm-i Tabâtabâî'nin (ö. 1212/1797) *el-Fevâ'idü'r-ricâliyye*'si, Hüseyin Kentûrî'nin (ö. 1286/1870) *Keşf el-Hucub ve'l-Estâr*'ı, Hânsârî'nin (ö. 1313/1895) *Ravzâtü'l-Cennât*'ı, Abdullah Mâmekânî'nin (ö. 1351/1932) *Tenkîhu'l-Makâl fi İlmi'r-Ricâl*'i, Abbas el-Kummî'nin (ö. 1359/1941) *el-Künâ ve'l-elkâb*'ı, Ahmed el-Emînî Necefi'nin (ö. 1390) *el-Gadir*'i, Hasan es-Sadr'ın (ö. 1935) *Te'sîsü's-Şi'a*'sı, Muhsin el-Emîn'in (ö. 1952) *A'yânü's-Şi'a*'sı, Ebü'l-Kâsım Hûî'nin (ö. 1992) *Mu'cemü ricâli'l-hadîs*'i, Muhammed Takî et-Tusterî'nin (ö. 1415/1995) *Kâmûsu'r-ricâl*'i, Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin (ö. 1970) *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*'sı,

Mirza Abdullah Efendi'nin *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fudalâ*'sı, Muhakkık Hillî'nin (ö. 676/1277) *Şerâ'i'u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm*'ı, *Me'âricü'l-usûl*'i, *Muhtasarü'l-Merâsimi'l 'Aleviyye*'si, *Muhtasarın en-Nâfi' fî Fıkhı'l-İmâmiyye*'si ve *er-Resâ'ilü't-tis'a*'sıdır.

İmâmet kavramının tarihi seyri ve Şîî telakkideki anlamı hakkında bilgi vermek için İbn Hişâm'ın (ö. 218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si, Ebû Hanîfe Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Ahbârü't-Tivâl*'ı, Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu't-Taberî*'si, Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin (ö. 310/922[?]) ve Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin (ö. 301/913-14) *Fıraku's-Şi'a*'sı, Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) *Mürûcû'z-Zeheb*'i, Ebû'l-Hasan Eş'arî'nin (ö. 324/935-36), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i, Küleynî'nin (ö. 329/941) *el-Kâfî*'si, Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *el-İ'tikadât*'ı, Sâhib b. Abbâd'ın (ö. 385/995) *ez-Zeydiyye*'si, Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *Evâilü'l-Makâlât*'ı, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*'i, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i, Adudüddin Îcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf fî 'İlmi'l-Kelâm*'ı, Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Makâsıd*'ı ve Mustafa Galib'in *Târîhu'd-da'veti'l-İsmâ'iliyye*'si gibi eserler kaynak olarak kullanılmıştır.

Muhakkık Hillî'nin gaybet, nübüvvet ve imâmet görüşleri için kullanılan temel kaynak *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l Mâti'iyye*'dir. Bu eserin yanı sıra Nu'manî'nin (ö. 360/971) *Kitabu'l-Gaybe*'si, Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *Kemalü'd-Din ve Temâmü'n-Ni'me*'si, Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-Fusûlü'l-Aşere fî'l-Gaybe* ve *en-Nuketü'l-İ'tikâdiyye*'si, Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-38) *el-Fark beyne'l-Fırak*'ı, Şerif el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) *el-Mukniu fî'l-Gaybe*'si ve *Tenzîhü'l-enbiyâ*'sı, Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067) *Kitâbü'l-Gaybe*'si ve *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*'ı, Allâme el-Hillî'nin (ö. 726/1325) *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecrîdi'l-İ'tikâd*'ı yararlanılan diğer kaynaklardır. Çalışmada adı geçen şahısların ölüm tarihlerinin yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne müracaat edilmiştir.

Ülkemizde Muhakkık Hillî'nin fıkıh veya itikadi görüşlerinin tamamını kapsayan müstakil bir çalışmaya ulaşamamıştır. Fakat bazı çağdaş çalışmalarda onun fıkıhla ilgili görüşleri ele alınmış, usûlü'd-dine yönelik fikirlerine yer verilmemiştir. Daha çok

öğrencisi Mutahhar Hillî kelim alanındaki eserleriyle dikkat çekmiştir. Hâlbuki Muhakkık'ın kelim konularını içeren eserindeki imâmete dair görüşleri Mutahhar Hillî ile benzer niteliktedir. Mutahhar Hillî'nin eserleri sayıca daha fazladır. Dolayısıyla konuları daha kapsamlı ortaya koyması da mümkündür.

Ülkemiz dışında Recâ Muhammed Cevâd Habîb'in *Muhakkık Hillî ve Ârâehü'l-Fıkhiyye* adlı bir çalışmaya ulaşılmış, bu çalışmanın kaynaklarından istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAKKİK HİLLÎ VE HAYATI

1.1. IRAK COĞRAFYASI VE HİLLE

Irak kelimesi ağacın kökleri anlamına gelen “عروق” kelimesiyle ilintilidir.¹² Irak’ın Fırat ile Dicle arasında bulunması ve arazi yapısından dolayı, “kıyı” veya “aşağı” anlamına gelen bu ismi taşıdığı söylenmiştir.¹³ Irak topraklarında çöl, bataklık gibi bölümler olsa da Fırat ve Dicle nehirlerinden istifade edilmesi suretiyle tarımın yapıldığı araziler mevcuttur.¹⁴ İbn Havkal’a (ö. 367/977) göre Irak, yeryüzündeki en büyük yerleşim yeridir, geliri çok, halkı anlayışlı ve fesahat sahibidir.¹⁵

Irak’ın şehirlerinden biri olan Hille, Kûfe ve Bağdat arasında yer almaktadır. Orada çok sayıda ilim merkezi bulunmaktadır. Bu şehri ilk defa hicri beşinci asırda yaşayan Ebü’l-Hasen Seyfü’l-devle Sadaka b. Mansûr b. Dübeyş el-Mezyedî el-Esedî en-Nâşirî’nin (ö. 501/1108) zamanında gelişip güzelleştirdiği rivayet edilmiştir. Bu sırada Selçuklu hükümdarlarının bazıları kendi aralarındaki savaşlarla meşguldür. Seyfü’l-devle’nin imar faaliyetleri sonucunda tüccarlar Hille’ye yönelmiş, burası Irak’ın en hareketli bölgesi olmuştur. Seyfü’l-devle hayatı boyunca Hille’yi daha mamur hale getirmek için çaba sarf etmiş, ancak vefatıyla birlikte Hille’deki gelişmeler durmuştur.¹⁶ Mezyedî ailesi farklı bölgelerde göçebe yaşam sürdürdükten sonra Hille’yi merkez kabul etmiştir.¹⁷ Bu ailenin bir ferdi olan Dübeyş b. Sadaka (ö. 529/1135) Seyfü’l-devle’nin oğludur. 512 yılında Hille’ye dönmüş Kürtler ve Araplardan pek çok

¹² Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem’ânî, *el-Ensâb I-V* (1. Baskı), takdim Abdullah Amr el-Bârûdî, Dârü’l-Cenân, Beyrut 1988, IV, 175.

¹³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, Dâru Sadr, Beyrut 1977, IV, 93; Mustafa Sabri KüçükAşçı, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 85.

¹⁴ KüçükAşçı, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, 86-87.

¹⁵ Ebü’l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Sûretü’l-Arz* (2. Baskı), Dâru Sadr, Beyrut 1988, 234.

¹⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, II, 294; Safiyyüddîn Abdü’l-mü’mîn b. Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsidü’l-İttılâ’ Alâ Esmâi’l-Emkine ve’l-Bikâ*, trc. H. İbrahim Gök, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, I, 462; Ehlâm Fâzıl Abûd, *Medinetü el-Hille*, Babil Üniversitesi, yy., 2010, 8; Seyfü’l-devle Selçuklu sultanları kendi aralarında mücadele ederken Berkıyruk’u desteklemiş sonrasında onunla da aralarında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bunun üzerine imar ettiği Hille de Muhammed Tapar adına hutbe okutmuştur. Sonunda siyasi çekişmeler arasında öldürülmüştür. Bkz. AbdülKerim Özaydın, “Sadaka b. Mansûr” *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 385-387.

¹⁷ AbdülKerim Özaydın, “Mezyedîler”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 550-551.

kişi onun etrafına toplanmıştır. Burada on yedi yıl hâkimiyetini sürdürmüştür. Dübeys, savaş sanatlarını iyi bilen bir savaşçı, dönemindeki siyasi meselelerden haberdar olan cesur bir komutandır. Hitabetiyle muhataplarını kolaylıkla etkilemiştir.¹⁸ Mezîdi emirleri Dübeys'ten sonra sırasıyla II. Sadaka, Muhammed ve Ali Hille yönetiminde söz sahibi olmuş şahsiyetlerdir.¹⁹ Hille'de o dönemde bu ailenin varlığı hissedilirken Irak'ın hâkimiyeti Abbasilerin elindedir. Fakat bu ailenin daha çok Selçuklu sultanlarıyla ilişkilerini sürdürdüğü söylenebilir. Onlar, Selçukluların iç çekişmelerinden faydalanmaya çalışmışlardır.

Altıncı asrın ortaları ve yedinci asrın başlarında yaşayan ünlü seyyah İbn Cübeyr'e (ö. 614/1217) göre Hille büyük bir şehirdir ve oldukça eski bir yerleşim yeridir. Onun döneminde Hille surlarının yuvarlak toprak duvardan olan bölümleri kalmıştır. Hille Fırat nehrinin kıyısındadır. Nehir Hille tarafından doğuya devam etmiştir. Bu şehrin kalabalık çarşıları, medeni yaşama uygunluğu ile birlikte gerekli sanatları vardır. Binalar güçlüdür, yapılar çoktur, dışardan ve içerden hurma bahçeleri ile birleşmiştir. Kemerli büyük köprü kıyıdan kıyıyı birbirine bağlamıştır. İbn Cübeyr pazar günü köprüden geçmiş, Fırat nehrinin kıyısına varmıştır. O, Fırat'ın suyunun tatlı ve hafif olduğunu, nehrin büyük olduğunu, üzerinde gemilerin gittiğini ifade etmiştir. Hille'den Bağdat'a giderken sağ ve solda köylerin bulunduğunu, Fırat'ın suyunun kollara ayrılarak toprakların sulanmasında kullanıldığını aktarmıştır.²⁰

İbn Cübeyr seyahatinde Hille ile ilgili detayları paylaşmıştır. Buna göre Hille zamanla daha da yaşanılır bir hal almıştır. Verimli toprakları, kalabalık nüfusu, hareketli ticareti, çeşitli sanat ve ziraat hayatına değinilen Hille'nin diğer şehirlerle kara ve deniz yolu bağlantısı, bulunduğu yerin "Câmiayn" adını taşıyan eski bölge olduğu belirtilmiştir.²¹

İbn Battûta ise (ö. 770/1368-69) *Seyahatnâme*'sinde Kûfe şehrinden ayrıldıktan sonra Hille'ye gittiğini, buranın Fırat'ın doğusunda büyük bir şehir olduğunu,

¹⁸ Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, y.y. ts., 44, Dübeys b. Sadaka babasının öldürüldüğü savaşta esir düşmüş fakat o bu durumundan kutulmasını bilmiş, Hille'ye dönmüş emirliğin başına geçip Selçuklu sultanları arasındaki taht kavgalarından istifade edip kendi hareket alanını genişletmek istemiştir. Bkz. Abdülkerim Özeydin, "Dübeys b. Sadaka", *DİA*, İstanbul 1994, X, 14.

¹⁹ Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 52-58.

²⁰ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Dârü Sadr, Beyrut ts., 189-190; Ehlâm Fâzıl Abûd, *Medinetü el-Hille*, 5; Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 68-69.

²¹ Ehlâm Fâzıl Abûd, *Medinetü el-Hille*, 6-7.

çarşılarında fazlaca dükkân, şehrin içinde ve dışında hurma bahçelerinin bulunduğunu ve oradaki evlerin palmye ağaçları arasında olduğunu anlatmıştır. Hille halkının İmâmiyye mezhebine mensup olduğunu, bu halkın “Ekrâd” ve “Ehl-i Câmiayn” adlı iki gruba ayrıldığını ve birbirleriyle mücadele ettiklerini bildirmiştir.²²

1.2. MUHAKKİK HİLLÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEMİN SOSYO-POLİTİK DURUMU

Muhakkık Hillî’nin ilmi kişiliği ve görüşleri yaşam sürdüğü dönemin şartları çerçevesinde ele alınıp analiz edilecektir. Hillî’nin yaşadığı yedinci asır da Nâsır-Lidînillâh (ö. 622/1225)²³, Zâhir-Biemrillâh (ö. 623/1226)²⁴, Müstansır-Billâh (ö. 640/1242)²⁵, Müsta’sım-Billâh (ö. 656/1258)²⁶ gibi Abbasi halifeleri ile Moğol hükümdarı Hülâgû (ö. 663/1265)²⁷ sosyo-politik yönden Irak’ta etkili olmuş kişilerdir.

Nâsır-Lidînillâh 575 yılında hilafet görevini üstlenmiş, İmâmiyye görüşünü benimsediği iddia edilmiştir. Onun zamanında Selçuklu devleti sona ermiştir.²⁸ Bu devlet akli ilimler ve felsefe ile meşgul olmasından dolayı olumsuz konumuyla bilinmektedir. Aşırı felsefenin insanlar üzerinde nüfuzunu kabul ettirmesinde ve muhalif fırkalara baskılarda yer almıştır. Müteşeddîd Selefîyye’nin çoğalmasında ve akli çalışmalardan rahatsız olanların önüne konulan engelin kalkmasının en önemli sebebi bu devletin çökmesidir.²⁹ Selçuklular dönemlerinde sünnilîğin koruyuculuğunu üstlenmiş, Şîî Fatîmîler’e karşı mücadele vermişler, medreselerinde dini ilimlerin yanı sıra astronomi, felsefe ve diğer ilimler de okutulmuştur.³⁰

²² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahanâmesi I-II* (3. Baskı), Çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, I, 312.

²³ Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 399; Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân I-XXIII* (1. Baskı), Dâru er-Risaletü’l-Alemîyye, Dımaşk 2013, XXI, 263-264; Muhammed b. Takîyüddin Ömer b. Şahinşah Eyyubî, *Mizmârü’l-Hakâik ve Sırrü’l-Halâik*, thk. Hasen Habeş, Dâr-Henâ, Kahire 1968, 4-5.

²⁴ Murat Öztürk, “Zâhir-Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 92.

²⁵ İsmail Yiğit, “Müstansır-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 118.

²⁶ Hacı Ahmet Özdemir, “Musta’sım-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 126.

²⁷ Abdülkadir Yuvalı, “Hülâgû”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 473.

²⁸ İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahri fî’l-adabi’s sultaniyye ve’d-düveli’l-islamiyye*, Dâru Sadr, Beyrut ts., 322.

²⁹ Muahmmmed Müfid el-Yâsin, *el-Hayatü’l-Fikriyye fî’l-Irak fî’l-karni es-sabi’i el-hicrî*, (1. Baskı), Dâru’l-Arabiyye, Bağdat 1979, 36.

³⁰ Ahmet Ocak, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 375.

İbnü'l-Esîr'e (ö. 606/1210) göre Nâsır-Lidînillâh fütüvvet elbisesi giymiş bu teşkilatın önde geleni olmuş fütüvvet elbisesini başkalarının giymesini de sağlamıştır.³¹ Halife yönettiği kitlenin büyük bir kısmını meydana getiren Şîîleri yok saymamış onlarla alakalı mühim bir siyaset takip etmiştir. Mevcut durumdaki Şîî-Sünnî çatışmalarını yerinde okumuş, devrinde bu çekişmeleri asgari düzeye indirmek maksadıyla çalışmıştır. Fakat takip edilen politika halifenin Şîa'ya eğilimli bir lider olduğu söylemlerini ortaya çıkarmıştır.³²

İbn Vâsıl (ö. 697/1298) halifenin İmâmiyye mezhebine yöneldiğini, atalarının tarikinden ayrıldığını ifade etmiştir. Çünkü ataları “selef” görüşünde olmuşlardır. Bir gün Nâsır-Lidînillâh, Hanbelî âlimi Cemâlüddîn İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) minberde sohbetini dinlerken Cevzî'ye “Rasulullahtan sonra insanların en faziletlisi kimdir” şeklinde soru sorulmuş, Cemâlüddîn halifenin görüşüne muhalefet etmeyecek biçimde “kızı (nikâhı) altında bulunan ondan sonra en faziletlidir” cevabını vermiştir. Bu sözün iki anlama gelmesi ihtimal dâhilindedir.³³ Halifeden sonra yerine geçen Ebû Nasr Muhammed onun oğludur. Zâhir-Biemrillâh'ın babasının mezhebine muhalif olduğu belirtilmiş ise de babasının İmâmiyye inancına sahip olduğu kesin değildir. Zâhir-Biemrillâh Hanbelî görüşünü benimsemiştir, Râfîzîlere ise buğz etmektedir. Küçük kardeşi Ali'nin Şîîliğe meylinde dolayı babası onu sevmektedir. Nasr Muhammed kardeşine de buğz etmektedir. Nasır-Lidînillâh önce halifelığe Ebû Nasr'ı getirmiş sonra oğlu Ali'nin Şîîlerle ilgili düşüncelerinden dolayı Ebû Nasr'ı hilafetten alıp yerine oğlu Ali'yi tayin etmiştir. Fakat Ali kısa süre sonra ölmüştür. Halife oğlu Ali'nin ölümüne o kadar üzülmüştür ki, hakkında şiirler yazılmıştır. Bunun üzerine

³¹ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed Abdü'l-Kerim b. Abdü'l-Vâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târih I-XI* (4. Baskı), tashih Muhammed Yusuf Rakka, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, X, 453.

³² Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, 401.

³³ İbn Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb I-V*, thk. Haseyneyn Muhammed Râbî, y.y. ts., IV, 166-167. İbnü'l-Cevzî'nin kastettiği iki manadan biri Hz. peygamberin Hz. Ebubekir'in kızıyla evliliği, ikincisi Hz. Osman veya Hz. Ali'nin evliliği olabilir. Bkz. Adem Arıkan, “Abbasi Halifesi Nasır Lidînillâh'ın Şîî Siyaseti”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, sy. 5, 2017, 158.

Nâsır azlettiği oğlu Nasr Muhammed'i tekrar halifelğe getirmiştir.³⁴ Nâsır-Lidînillâh 622 yılı Ramazan ayında vefat etmiştir.³⁵

Babasının ölümü üzerine hilafet makamına geçen Zâhir-Biemrillâh önce ailesi, hanedan mensupları sonra nâibü'l-vezâre Müeyyidüddin el-Kummî, Üstâdüddâr Adudüddeve b. Dahhâk, Kâdılkudât Muhyiddin b. Fadlân, Nakibüleşraf Kivâm el-Musevi'nin biatını kabul etmiştir. Zâhir, iç ve dış siyasette yapıcı tutum sergilemiştir. Onun döneminde Hanbelî nüfuzunda artma kaydedilmiştir. Hukuk kurallarına uymayan vergileri kaldırmıştır. Babasının döneminde hapse atılanların serbest bırakılmalarını ve maddi zorluk içerisinde olanlara yardım edilmesini sağlamıştır. Yönetimde Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz'i örnek almaya çalışmıştır.³⁶ Irak halkından bir grup halifeye gelmiş ve eskiden haraç olarak alınan ağaçların kurduğunu haber vermiştir. Halife de sağlam kalan ağaçların haracının alınmasını istemiş, kuru ağaçları haraca dâhil etmemiştir.³⁷ Halifenin bu davranışı onun adalete riayet ettiğini göstermektedir. Alışverişte fiyat indirimini temin ederek insanlara kolaylık sağlamıştır. Ramazan bayramı gecesinde sadaka vermiş, âlimlere ve din işleriyle uğraşanlara yüz bin dinar ayırmıştır.³⁸ Adil, mütevazı kişiliğiyle halka iyi muamele etmiştir. Hilafeti dokuz ay on dört gün sürmüştür.³⁹

Zâhir vefat edince lakabı Müstansır-Billâh olan büyük oğlu Ebu Ca'fer Mansur hilafet görevini üstlenmiştir. Babası gibi o da insanlara ihsanlarda bulunmuş iyilik yolunu tutmuştur. Fakir veya mazlum her kim varsa onun ihtiyacının karşılanmasına ve

³⁴ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahhâri Benî Eyyûb I-V*, IV, 167.

³⁵ İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed Akerî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb I-X* (1.Baskı), thk. Abdulkadir Arnaut, Mahmut Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1991, VII, 172.

³⁶ Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", 92-93; Mustafa Zeki Terzi, "Abbasi Halifesi Zahir Biemrillah Zamanında Musul ve Cezirede İktisadi Hayat ve Fiatlar", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, 1996, 21; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf Muhyî Helal Serhân, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ I-XXV* (1.Baskı), Beyrut 1985, XXII, 266-268.

³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 454.

³⁸ Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb I-XXXIII* (1. Baskı), thk. Abdülmecid Terhînî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2004, XXIII, 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 455.

³⁹ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahhâri Benî Eyyûb*, IV, 191-192; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, XXIII, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târih*, X, 464.

hakkının verilmesine özen göstermiştir.⁴⁰ Dedesi Nâsır-Lidînillâh ona “kadı” ismini vermiştir. Çünkü o asil ve cesaretlidir.⁴¹

Müstansır döneminde Moğollar Harizmşahlar devletini yıkmışlardır. Bunun üzerine Irak sınırına gelmişler, Abbasi devletinin himayesindeki merkezlere saldırmışlar ve herkesi kılıçtan geçirmişlerdir. Müstansır Erbil sultanı Muzafferüddîn Kökböri’yi onlara karşı harekete geçmesi için desteklemiştir. Moğallar Kökböri’yle karşı karşıya gelmemiştir. Halife zaman zaman yaklaşan Moğol tehlikesine karşı önlem almaya çalışmış ise de gelecek günlerde Moğolların Bağdat’ı ele geçirmesine mani olunamamıştır. Müstansır, müslüman hükümdarlarla bağlantılarını güçlendirmiş, aralarında husumet olanları da barıştırmaya çalışmıştır. Bayındırlık faaliyetlerini önemsemiş, halkın istifade edeceği cami, medrese, han ve köprü kurdurmuştur. Dedesi Nâsır-Lidînillâh gibi Şîîlerle ilişkilerini sıkı tutmuş, onları devletin farklı kademelerinde yetkilendirmiş ve vezirlik konumuna getirmiştir.⁴² Müstansır vefat edince insanlar çok üzülmüş, Bağdat ve ülkenin her yerinde üç gün yas ilan edilmiştir. Hilafet makamına büyük oğlu Musta’sım-Billah geçmiştir.⁴³

Musta’sım çaba ve güç yönünden babası Mustansır’a benzetilmektedir.⁴⁴ Şîî tarihçi İbnü’t-Tıktakâ’ya (ö. 709/1309) göre Musta’sım dindar, yumuşak huylu, lisanı düzgündür. Kur’an-ı ezberlemiş ve hat sanatında mahirdir. Zayıf görüşlü, devlet işlerinde ve yönetim meselelerine tecrübeli değildir. Vaktinin çoğunu şarkı dinleyerek ve soytarları izleyerek geçirmiştir. Bazen de ona pek faydası bulunmayan kütüphanesinde vakit geçirmiştir. Vezir Alkamî dışında etrafındakiler avamın rezillerinden ve bilgisiz kişilerdir. Genellikle Abbasi halifeleri çocuklarını ve akrabalarını haps ederken Musta’sım böyle bir şey yapmamıştır.⁴⁵

Musta’sım halifeliği üstlendiğinde Moğol tehditi ve saldırıları her yeri kuşatmıştır.⁴⁶ Moğol askerleri sayılamayacak kadar çoktur. Kaleleri yerinden söküp çıkartmışlar ve sahiplenmişlerdir. Sultanları Hülâgû ülkeleri yerle bir etmiştir. Issız

⁴⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, X, 466; İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kürûb fi ahabâri Benî Eyyûb*, IV, 197.

⁴¹ İbn Vâsıl, *Müferricü’l-kürûb fi ahabâri Benî Eyyûb*, IV, 196-197.

⁴² Yiğit, “Müstansır-Billâh”, 118.

⁴³ Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fi Târîhi’l-A’yân*, XXII, 377.

⁴⁴ İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Dımaşkî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye I-XXI* (1. Baskı), thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y. 1998, XVII, 264.

⁴⁵ İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahri fi’l adabi’s sultaniyye ve’d-düveli’l islamiyye*, 333; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgu Dönemleri* (3. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2018, 287.

⁴⁶ Hacı Ahmet Özdemir, “Musta’sım-Billâh”, 126.

arazileri ele geçirmiş, dedesi Cengiz Han'ın kurallarını esas almış, her yeri yakıp yıkarak sahip olmak istemiş, ona kimse karşı duramamıştır.⁴⁷ İbn Kesîr (ö. 774/1373) Alkamî'ye beddua etmektedir. Halife Musta'sım İbnü'l Alkamî'yi (ö. 656/1258) vezir tayin etmiştir. İbn Kesîr'e göre İbnü'l Alkamî uğursuzun tekidir ve Bağdat halkına felaket getirmiştir. Vezirlik görevi sırasında Musta'sım'ı korumamıştır. O, müslümanların aleyhine Hülâgû ve ordusuna yardım etmiştir. Alkamî Râfizîdir, geçmişte Ehl-i sünnet ve Râfizîler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır.⁴⁸ Sübkî'ye (ö. 771/1371) göre ise Alkamî Şîi'dir, kalbinde İslam'a ve Sünnîlere karşı kin vardır. Halifeye mal toplamayı sevdirmiş ve askerlerini azaltmıştır. Alkamî, halifenin oğlu Emir Ebû Bekir'e ve Devâtdâr'a muhaliftir çünkü ikisi de Ehl-i sünnet mezhebındendir ve Râfizîlere kötü muamelede bulunmuşlardır. Bu ikisi kendilerini meselelere karşı savunmak istediğinde Alkamî buna izin vermemiş, zaman zaman kinini içinde saklamayı da bilmiştir.⁴⁹ Başka bir rivayette ise halifenin oğluna şikâyet gelmiş o da bunun üzerine Kerh mahallesini yıkmaları için ordu göndermiş bu ordu Kerh'teki Râfizîlere saldırmışlar ve onların bir kısmını öldürmüşlerdir. İbn Alkamî Kerh'te yaşayan Râfizîlerden sabırlı olmalarını ve öldürme olayına aynı şekilde karşılık vermemelerini istemiştir.⁵⁰ İbn Haldûn ise Alkamî'yi hem Râfizî hem de Musta'sım'ın veziri olarak sunmuştur. Bağdat'ta mezhepler arası çatışmaların yaşandığını belirtmiş fakat bunu Şîi-Sünnî ile sınırlandırmamışsa da sonrasında Şîa ve Ehl-i sünnet arasında fitne çıktığını bildirmektedir. Şîiler batı tarafında Kerh mahallesinde yaşamaktadır. Musta'sım'ın oğlu Ebû Bekir ve Devâtdâr onları evlerinden çıkarmakla tehdit etmişlerse de onlar vezir Alkamî'nin koruması altında olduklarından korkmamışlardır.⁵¹

İbnü't-Tıktakâ'ya göre Alkamî "Kâzânî" şeklinde isimlendirilmiştir. Alkamî, edebiyatla, hat sanatıyla ilgilenmiş, edebiyatçılara değer vermiştir. Onun çok sayıda kitabı muhtevi bir kütüphaneye sahip olduğu rivayet edilmiştir. O şairlerin övgüsüne muhatap olmuş, ama halifenin etrafındakiler onu çekememişlerdir. Halife ise Alkamî'yi sevmiş, işlerin çoğunu ona bırakmıştır. İnsanların Alkamî ile ilgili eleştirilerini

⁴⁷ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ I-X*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv-Mahûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru Ehya, y.y. ts., VIII, 268.

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 273, 358.

⁴⁹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 262-263.

⁵⁰ Reşid el-Hayyûn, *el-Edyan ve'l-Mezahib bi'l-Irak I-III*, y.y. 2016, II, 162.

⁵¹ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Hadramî el-Mağribî, *Tarih-i İbn Haldûn I-VII*, Müessesetü'l-Âlem li'l-Matbuat, Beyrut 1971, III, 536-537.

görmezden gelen İbnü't-Tıktakâ Alkamî'yi devletin selametinden başka bir şey düşünmeyen biri olarak sunmuştur. Çünkü Hülâgû Bağdat'ı ele geçirince halifeyi öldürmüş, ülke yönetimini vezir Alkamî'ye teslim etmiştir.⁵² Sünnî ve Şîî tarihçilerin Alkamî'ye yönelik iddialarında taraftarlık görünmektedir. Meselelere objektif yaklaşılmamıştır.

Hülâgû Bağdat'a gelmeden önce Bâtıniyye'nin en büyük kalesi Alamut'a saldırmış ve Fâtımîye mezhebi mensubu Alaaddin Muhammed b. Celâleddin Hasen ölmüştür. Onun oğlu Celâleddin, Hülâgû'nun hizmetine girmiş, kalelerini teslim etmiş ve kendine güven sağlanmıştır. 655 yılında Bağdat'ta Ehl-i sünnet ve Râfîzîler arasında korkunç bir fitne ortaya çıkmıştır. Bu olay büyük bir yıkıntıya neden olmuş, çok sayıda Râfîzî ölmüştür. Vezir İbnü'l-Alkamî'nin bu yaşananlara çok kızdığı, Sünnîlerden intikam almak için Moğolları Bağdat'ı istila etmeleri konusunda cesaretlendirmiştir.⁵³ Fakat Moğolların böyle bir şeye ihtiyacı yok gibidir; zaten onlar önlerine gelen her şeyi ve her yeri yakıp yıkarak katliam yapmıştır.

656 yılına gelindiğinde Hülâgû'nun ordusu Irak'a doğu ve batıdan saldırmayı planlamıştır. Hülâgû'nun önünden ilerleyen Baycu Noyan'ın ordusunda Kerh mahallesinde yaşayan Şîîlerden de vardır. Bağdat yakınlarına ulaştıklarında Dicle'nin batı tarafında⁵⁴ Bağdat askerleriyle gelen Rükneddin Devâtdâr'ın ordusuyla karşılaşmışlardır. Bu ordu Noyan karşısında yenilgiye uğramış, bazıları suda boğulmuş, kalanları da kaçmıştır. Baycu Noyan hilafet merkezine yakın köylere doğru ilerleyişini sürdürmüştür. Hülâgû doğu tarafından Bağdat'a yönelmiş, askerleri surları yıkmış ve Bağdat'ı kuşatmıştır. Bu esnada Vezir Alkamî halifeye Hülâgû ile anlaşma yapmayı önermiş, Hülâgû'ya hediyeler gönderilmesini teklif etmiştir.⁵⁵ Hülâgû halifeden kendisine Devâtdâr ve Süleyman Şah'ın verilmesini istemiş halife ise bunu kabul etmemiştir. Bunun öncesinde gidip gelen elçiler ve mektuplardan da bir sonuç alınamamıştır.⁵⁶ İbnü't-Tıktakâ Moğolların Bağdat'a girişini şöyle izah etmektedir:

⁵² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahri fi'l adabi's sultaniyye ve'd-düveli'l islamiyye*, 337-338.

⁵³ ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Düvelü'l-İslâm I-II* (1. Baskı), thk. Hasen İsmail Merve-Mahmûd el-Arnaût, Dârü Sadr, Beyrut 1999, II, 172.

⁵⁴ İbn Tağrıberdî, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atâbekî, *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûkî Mısır ve'l-Kâhire I-XVI*, Dârü'l-Kütüb, y.y. ts., VII, 49; Hanifi Şahin, "İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabûllerin Rolü", *İlted*, sy. 45, 2016, 21.

⁵⁵ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 270.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVII, 357; es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 269; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilası Cengiz ve Hülâgû Dönemleri*, 277.

Bağdat'ın doğusundan büyük bir toz bulutu meydana gelmiş ülkenin her yerine yayılmıştır. İnsanlar endişelenmiş, yüksek yerlere ve çatıların üzerine çıkmışlardır. Bu toz Moğol askerlerinin kalabalığından ortaya çıkmış ve Bağdat'ın her yerini kuşatmıştır. Kuşatma girişimine karşı halifenin askerleri savunmaya kalkışmışsa da bir etkisi olmamıştır. İnsanlar hislerini kaybetmiştir. Artık Bağdat'ın surları ve kapıları Moğollara açıktır.⁵⁷

Bağdat ablukaya alındığında üst sınıftan bir grup, Hille halkının çoğu ve âlimler Hülâgû'dan eman dilemek için gelmişlerdir. Hülâgû da onların ardından Baka Timur'u Hille ve Kûfe halkının bağlılığını sınamak için göndermiştir. Halk onları ve gelecek ordularını karşılamış, karşıdan karşıya kolay bir şekilde geçmeleri amacıyla Fırat'ın üzerine köprü kurmuşlardır. Baka Timur halkın bağlılığını ve kararlılığını görmüş yolculuğuna devam edip Vâsıt'a gitmiştir.⁵⁸ Hülâgû'nun kendisinden eman isteyenlerin teklifini hemen kabul etmemesi, meseleyi yerinde tetkik ettirmesi aynı zamanda onun tecrübesini de göstermektedir.

656 yılında Hille ve Kûfe halkı, önde gelen büyükler ve Mecidüddîn b. Tâvûs ile birlikte fakihler Hülâgû'nun huzuruna gelmişlerdir. Ona kan akıtmayı engellemenin yolunu sormuşlardır. Sultan sorularına cevap vererek onlardan mal istemiştir. Hille ve Kûfe halkı evlerine dönmüş topladıkları malları sultana getirmişlerdir.⁵⁹

Musta'sım beraberinde vezir ve fakihler olduğu halde Hülâgû'nun yanına gitmiş, Hülâgû halife için mühlet istemiş ona bir şeyler sormuş, akabinde halife taraftarları ve çocuklarıyla birlikte öldürülmüştür.⁶⁰ Otuz veya otuz dört gün boyunca Bağdat'ta katliam devam etmiştir. Rivayetlere göre sekiz yüz, dokuz yüz bin kişi öldürülmüştür.⁶¹ Boğulanlar ise sayılamamıştır. Bu katliamda öldürülenlerin yerin altındakilerden fazla olduğu söylenmiştir. Akabinde evlere girilmiş, çok sayıda mala ve hazineye el konulmuştur. Müslümanlar Ramazan ayında iken içki içmeye, domuz eti yemeye

⁵⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahri fi'l adabi's sultaniyye ve'd-düveli'l islamiyye*, 336.

⁵⁸ Abbas el-Azzâvî, *Târihu'l- 'Irâk Beyne İhtilâleyn I-VIII* (1. Baskı), Dârü'l-Arabiyye, Beyrut 2004, I, 225; Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 85.

⁵⁹ İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a* (1. Baskı), thk.Mehdi en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, 237.

⁶⁰ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 270-271.

⁶¹ es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 271; ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, II, 173.

zorlanmışlar, içkiler camilere dökülmüş ve müslümanların ezan okumaları yasaklanmıştır.⁶²

Hülâgû Bağdat'ı ele geçirince dönemin alimlerini toplamış “kafir, fakat adil sultan mı, yoksa müslüman ama zalim sultan mı daha üstündür” şeklinde soru sormuştur. Alimler cevap vermekten çekinmiş o mecliste bulunan saygın önde gelen Şîî alim İbn Tâvûs (ö. 664/1266) “kafir fakat adil sultan daha üstündür” cevabını vererek çizgisini ortaya koymuştur.⁶³

Halifenin vefatından sonra vezir Alkamî Bağdat yönetimine atanmıştır. O, bundan sonra Bağdat'ta Moğolların veziridir. Onunla birlikte yönetimde başka görevliler de seçilmiştir. Medreseler, ribatlar açılmış, fakihler ve sufiler tespit edilip geçimlerini sağlamak için onlara aylık maaş ödenmiştir. İnsanlar ölümlerini defnetmiş, çarşılara saçılmış hayvan ölümleri kaldırılmıştır. İdari teşkilatlar Bağdat, Doğu, Fırat, Vâsıt, Basra, Dicle, Mustansırıyye, Kûfe, Hille, Enbâr ve Dakukâ şeklinde kısımlara ayrılmıştır. Vezir Alkamî'nin yönetimi fazla sürmemiştir, zira hastalanarak vefat etmiştir. Azzâvî'ye göre Alkamî, Abbasi ve Moğol hükûmetine hizmet etmiş ona yönelen isyanlara rağmen iki devletin de rızasını kazanmıştır. Ondan sonra oğlu İzzeddin Ebü'l-Fazl vezir olmuştur.⁶⁴ Hülâgû Irak'tan sonra Suriye, Mısır, Azerbaycan gibi ülkelere sefer düzenlemiştir. 1256 yılında Tebriz merkezli İran'da İlhanlılar ismiyle devlet kurmuştur. Hülâgû 663'te vefat etmiş yerine oğlu Abaka (ö. 680/1282) geçmiştir.⁶⁵

663 yılında Abaka sultan olunca emrindekiler ve askerleri ona itaat etmeye karar vermiştir. O, siyasi meselelerde zor işleri çözmekte oldukça deneyimlidir. O, alimleri sevmiş, onlara karşı merhametli davranmış, onlara ihsanda bulunulmasını emretmiştir.⁶⁶ Abaka 672 yılında Bağdat'a geldiğinde hizmetinde askerlerinin yanı sıra Nasirüddîn Tûsî de vardır. Tûsî Bağdat'ta vakıflar açmış, fakihleri, medreseleri ve sufileri yönetmiş, onların maaşlarını ödemiş, ihtilafli konuları çözmüş ve vakıf kurallarını

⁶² es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 271-272.

⁶³ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahri fi'l-adabi's sultaniyye ve'd-düveli'l islamiyye*, 17; Şahin, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabüllerin Rolü”, 121; Hanifi Şahin, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *Ekev Akademi Dergisi*, 13 (41), 2009, 95; Hanifi Şahin, “Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünni İlişkileri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6(2), 2013, 28; Anlatımın benzer versiyonu için bkz. Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 91.

⁶⁴ Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk Beyne İhtilâleyn*, I, 220-226; İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, 238.

⁶⁵ AbdülKadir Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 102-103.

⁶⁶ İbnü'l-Fuvâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, 253.

belirlemiştir. 674 yılına gelindiğinde Fırat nehri taşmış, ekinleri su basmış, ağaçlara ve hayvanlara zarar vermiştir. Bu taşkınlığın nedeni eriyen kar sularıdır.⁶⁷ Fakat nehirlerin taşması yeni bir şey değildir. 654 yılında henüz Hülâgû Bağdat'ı ele geçirmeden önce de Bağdat'ta büyük bir sel felaketi yaşanmıştır. Su Bağdat'ı kuşatmıştır. Evler yıkılmış doğu kısmını sular kaplamıştır. Sular duvarların üstüne kadar çıkmış halifenin evini dahi su basmıştır. İnsanların her şeyini kaybettiği anlatılmaktadır.⁶⁸

Abaka Budist olmakla birlikte siyasi nedenlerden dolayı Hristiyanlarla yakınlaşmıştır. Abaka Memlûklere yenildikten sonra kederlenmiş bu üzüntüyü hafifletmek için kendini içki ve eğlenceye vermiştir.⁶⁹ İlhanlılar dönemi Muhakkık Hillî'nin yaşadığı dönemle sınırlı tutulmuştur.

1.3. HAYATI, EĞİTİMİ VE ESERLERİ

Muhakkık Hillî, mudakkik, fakih, ilim ve edebiyatta otorite olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ Tam adı Ebü'l Kasım Necmüddîn Ca'fer b. El-Hasen b. Ebî Zekerîyya Yahya el-Muhakkık el-Hillî el-Hüzelî'dir. O, 602 yılında Hille'de doğmuştur.⁷¹ Muhakkık'ın doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Buna göre 602⁷², 624⁷³ ve 638⁷⁴ olarak verilmiştir. Vefat yılı ile ilgili ise 726 ve 676⁷⁵ tarihleri verilmekte, kabrinin Hille'de Meşhedü's-şems'de olduğu ifade edilmektedir.⁷⁶ Muhakkık'ın doğum tarihinde farklılıklar olduğu gibi ölüm tarihi ile ilgili de ihtilaflar bulunmaktadır. Fakat günümüzde yapılan çalışmalarda vefat tarihi 676⁷⁷ olarak belirlenmiştir. Bu farklılıkların nedeni öğrencilerin rivayetlerinin yanlış anlaşılması, aktaranlar tarafından

⁶⁷ İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, 265,266, 271, 272

⁶⁸ İbnü'l-Fuâtî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fi'l-mi'eti's-sâbi'a*, 227; Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 81.

⁶⁹ Faruk Sümer, "Abaka", *DİA*, İstanbul 1988, I, 8.

⁷⁰ Yusuf b. Ahmed Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Teracim'i Ricâl* (1. Baskı), nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l Ulûm, Mektebetü Fahravi, y.y. 2008, 218-219.

⁷¹ Mazlum Uyar, "Muhakkık Hillî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 39; Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen Saîd, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye* (1. Baskı), Mecmeu'l-Buhusi'l-İslamiyye, Meşhed 1414, 5.

⁷² Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 5.

⁷³ Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevi Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, Mektebetü İsmailiyyan, y.y. ts.,II, 191.

⁷⁴ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 220.

⁷⁵ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 220; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 191.

⁷⁶ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 222.

⁷⁷ Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiası'ında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000, 125; Mazlum Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (1. Baskı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004, 72.

ele alınan kaynakların doğru okunmaması, yazıda hata yapılması şeklindeki ihtimaller gösterilebilir. Tarihler arasında farklılık olsa da Muhakkık'ın hicri yedinci asırda yaşadığı açıktır.

Hillî, *Muhakkık*, *Muhakkık'ı Evvel* gibi lakaplarla anılmıştır.⁷⁸ Onun ailesi Arap'tır. Dedesi Zekeriyya asrındaki ileri gelen fakihlerdendir. Muhakkık Hillî'nin babası Hasen, Hille'de çağının âlimlerinin en büyüklerindendir. Âmilî onu âlim, fakih ve erdemli bir kimse olarak nitelendirmiştir.⁷⁹ Bu ailenin âlimleri ve fakihleri anlatılanlarla sınırlı kalmamıştır. Mirza Zenûzî'nin bu aileyi tanıtmak için şöyle soylediği aktarılmıştır: “Ebul Kasım'ın selefleri ve akrabaları hepsi takva sahibi alimlerdir. Babası Muhakkık Hasen b. Yahya b. Hasen, dedesi Yahya Ekber b. Hasen b. Said, dedesinin babası Hasen b. Said, amcasının oğlu Yahya b. Said el-Hillî, en büyük dedesi Said el-Hillî ve Muhammed b. Necibiddin”⁸⁰dir.

Nasîrüddin Tûsî (ö. 672/1274) Muhakkık Hillî'nin çağdaşıdır. Allâme Hillî (ö. 726/1325) Nasîrüddin Tûsî'yi hocaların en büyüğü olarak sunmaktadır. Hülâgû Tûsî'yi veziri olarak Irak'a göndermiş, Hille'ye gittiğinde Hille fakihleri yanına toplanmış o fakih Ebü'l Kasım Necmüddîn Ca'fer b. Sa'id'e işaret ederek bu topluluğun en önde geleni kimdir diye sormuş, hepsinin fazilet sahibi âlimler olduğunu, biri bir sanatta meşhursa diğerlerinin başka sanatlarda meşhurluğunu dile getirmiştir. Allâme Hillî usûlde en bilgili kişinin babası Sediddin Yusuf b. Mutahhar ve fakih Müfididdin Muhammed b. Cehm'i ikisinin de kelim ve usûl-i fıkıhta bilgisini belirttiğini haber vermektedir. Bunun üzerine fakih Yahya b. Said üzölmüş amcasının oğluna o iki âlimi hatırlayıp kendisinin nasıl hatırlamadığını sorar tarzda mektup yazmış, amcasının oğlu özür beyan eden bir ifadeyle hocan sana da usûl konusunda soru sorsaydı sende bu şekilde cevap verebilirdin diyerek davranışını edep gereğı olarak görmüştür.⁸¹

⁷⁸Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen b. Yahya b. Sa'id el-Hüzelî, *Me'âricü'l-usûl*, Kum 2003, 10.

⁷⁹Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 10-11; Muhammed b. El-Hasen b. Ali el-Hürr el-Âmilî el-Meşgari, *Emelü'l-âmil I-II*, thk. Seyyid Ahmed Hüseyinî, Dârü'l-Kitabi'l-İslâmî, Kum 1362, II, 80-81.

⁸⁰ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 12.

⁸¹ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 221-222; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 186-187; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 347-348.

Muhakkık Hillî Allâme Hillî'nin dayısı, Yahya b. Ahmed b. Sa'îd amcasının oğlu ve ikisinin hocasıdır.⁸²

Muhakkık Hillî'nin öğrencileri cezbeden ders halkaları bulunmaktadır. Seyyid Hasen es-Sadr (ö. 1935) Muhakkık Hillî'nin ilim meclisinde 400'den fazla allâme müctehid yetiştiğini, fakat bu sayının üzerinde bir anlaşmaya varılamadığını ileri sürmektedir.⁸³

1.3.1. Hocaları

1. İlk eğitimini Hille'deki ilmi gelenek içerisinde gelen babası Hasen b. Yahya'dan almıştır.⁸⁴
2. Ebu Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) döneminden sonra meydana gelen taklid dönemine eleştirel bir yaklaşım sergileyen ve kendinden sonrakilere ortaya koyduğu istidlal yöntemiyle örnek teşkil eden⁸⁵, *Serâ'ir* adlı meşhur kitabın sahibi Muhammed b. İdris el-Hillî'nin (ö. 598/1202) kızının oğlu Muhammed b. Abdullah b. Zühre el-Halebî *Erbaîn fî hukukî ihvân* isimli kitabı yazmış ve Muhakkık Hillî'ye hocalık yapmıştır.⁸⁶
3. Necibuddin Muhammed b. Ca'fer b. Ebi el-Beka-i Hibetillâh b. Nemâ el-Hillî er-Rabî (ö. 645) Ehl-i beyt'in fakihi ve asrındaki fakihlerin hocası olarak tanınmaktadır.⁸⁷
4. Şemseddin Ebu Ali Fahhâr b. Ma'd el-Mûsevî (ö. 630) *el-Hücce 'ale'z-zâhib ilâ tekfîrî Ebî Tâlib* eserinin sahibidir. Ayrıca kendisi alim, edebiyatçı ve muhaddis bir şahsiyettir.⁸⁸

⁸²nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ "Giriş", Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *el-Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*, Kum 1364, I, 7.

⁸³Hasan es-Sadr Ebu Muhammed Sadrüddin es-Seyyid Hasen b. Hâdi b. Muammer Ali b. Sâlih, *Te'sisü's-Şi'a ulûmî'l-islam*, Darü'l-Kütübî'l-İrakiyye fî'l-Kâzimiyye, y.y. 1951, 306; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 24.

⁸⁴el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 80; nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*, I, 11; Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l-Mâtî'iyye*, 15.

⁸⁵Uyar, *İmamiyye Şiası'ında Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, 121; Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 61.

⁸⁶el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 280; nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*, I, 11; Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l-Mâtî'iyye*, 15.

⁸⁷Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 179; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb* (2. Baskı), thk. Müessesetü neşr el-islam, yy. 1429, I, 499; Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l-Mâtî'iyye*, 15.

5. Mecdüddin Ali b. Hanen b. İbrahim b. Ali b. Ca'fer b. Muhammed b. Ali b. Hasen b. Ali b. Muhammed b. İsa b. Ali, fazilet sahibi bir kimsedir.⁸⁹
6. Sedîdüddin Sâlim b. Mahfûz *Minhâc'ül-Usûl* adlı kelim kitabının sahibi ve Muhakkık Hillî'nin kelim ilminde hocasıdır.⁹⁰
7. Tâceddin Hasen b. Ali ed-Derbî de hocasıdır.⁹¹

1.3.2. Öğrencileri

1. Muhakkık Hillî, kız kardeşinin oğlu olan Cemâlüddîn el-Hasen b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'ye (ö. 726/1325) hocalık yapmıştır. Kendisi "allâme" lakabı ile de meşhurdur.⁹² Dayısından fıkıh usulünü, Muhakkık'ın çağdaşı Nasîrüddin Tûsî'den de akli ilimleri okumuştur.⁹³
2. Takiyüddin Hasen b. Ali b. Davud el-Hillî (ö. 707) meşhur *Kitâbü'r-Ricâl* adlı kitabın sahibidir.⁹⁴ Bu kitabı 707 yılında tamamlamıştır. Kendisinin çeşitli alanlarda kitapları bulunmaktadır. İlmi yönden zengin ve mahir bir şahsiyettir.⁹⁵
3. Gıyâseddin Abdulkerim Ahmed b. Tâvûs (ö. 693) *Ferhatü'l-Gurâ bi Sarahati'l-Kurâ* isimli eserin sahibidir.⁹⁶
4. Şerafeddin Ebu'l Kâsım Ali b. Vezir Müeyyedüddîn Ebi Ca'fer Muhammed b. Alkamî, İmâmiyye âlimlerinden biri, Allâme'nin çağdaşlarındandır. Güçlü bir şair ve edip olarak tanınmaktadır. Babası Ebû Tâlib Müeyyedüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib el-Bağdâdî (ö.656/1258)

⁸⁸ Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, V, 331; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 214.

⁸⁹ nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Mu'teber fi şerhi'l-Muhtasar*, I, 12.

⁹⁰ Mirza Abdullah Efendi İsbahânî, *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fudalâ*, thk. Ahmed Hüseyini, Kum 1403, II, 412; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 124.

⁹¹ nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Mu'teber fi şerhi'l-Muhtasar*, I, 12.

⁹² nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Mu'teber fi şerhi'l-Muhtasar*, I, 11.

⁹³ Mustafa Öz, "İbnü'l-Mutahhar Hillî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 37; Mirza Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-Ulemâ*, Kum 1401, I, 359.

⁹⁴ Bkz. Takiyüddin el-Hasan b. Ali b. Davud el-Hillî, *Kitâbü'r-Rical*, thk. es-Seyyid Muhammed Sadık Al-i Bahrilulum, Haydariyye, Nef 1972.

⁹⁵ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 256; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 71.

⁹⁶ Ebü'l-Kâsım Mûsevî Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs*, Mektebetü İmam Hûî, Nef ts., XI, 66-67; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 250; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; Muhammed b. Erdebilî, *Camîu'r-Ruvat*, Kum 1403, I, 463; Mirza Abdullah Efendi İsbahânî, *Riyâzü'l-Ulemâ*, III, 164; Müessesetü İmam Sâdık, *Tabkâtü'l-Fukahâ'i* (1. Baskı), Kum 1419, VII, 123-125.

Abbasi halifesi Müsta'sım-Billâh'ın vezirliğini yapmıştır.⁹⁷ O, halifeyi Moğollarla olan ilişkilerinde yönlendirmeye çalıştığı gibi kendisi de Hülâgû'ya Şîî hilafeti kurmak istediğine dair teklif sunmuş, fakat bu Hülâgû tarafından kabul edilmemiştir. Döneminde mutaassıp şekilde Şîîliği temsil etmesinden dolayı Sünnilerle mücadele etmek durumunda kalmıştır.⁹⁸ Kendisine bağlılığı ile bilinen ve Mu'tezile'nin Câhiziyye kolundan sayılan İbn Ebü'l-Hadid (ö.656/1258) *Nehcü'l-belâğa* şerhini Alkamî'nin babasına takdim etmiştir.⁹⁹

5. Raziyyüddîn Ali b. Yusuf b. Mutahhar Hillî *Adedü'l-Kaviyye* eserinin sahibi Allâme Hillî'nin kardeşidir.¹⁰⁰
6. Şemseddin Mahfûz b. Vişâh b. Muhammed Ebû Muhammed el-Hillî el-Esedî (ö. 690/1290) fakih¹⁰¹, şair, edip ve asrındaki âlimlerin önde gelenlerindendir.¹⁰²
7. Celâleddin Muhammed b. Ahmed el-Kûfî el-Hâşimî el-Hârisî, Muhakkık Hillî'nin öğrencisidir.¹⁰³
8. Safiyyüddîn Abdülazîz b. Serâyâ b. Ali el-Hillî bazı kaynaklarda¹⁰⁴ Muhakkık Hillî'nin öğrencisi olarak belirtilmişse de bu mümkün değildir. Çünkü Muhakkık Hillî'nin vefatı 676, Safiyyüddîn Hillî'nin doğum tarihi 677'dir.¹⁰⁵ Bu durumda aralarında hoca talebe ilişkisi bulunma imkânı yoktur.
9. İzzeddin veya Zeynüddin Ebu Muhammed Hasen b. Ebi Tâlib b. Rabîbüddîn b. Ebi el-Mecd el-Yûsufî el-Âvî veya el-Âbî, fakihlikte etkili bir şahsiyet, hocasının *en-Nâfi' fî muhtasar* adlı kitabına *Keşfü'r-rumûz* ismiyle şerh yazmıştır.¹⁰⁶

⁹⁷ Mirza Abdullah Efendi İsbehânî, *Riyâzü'l-Ulemâ*, IV, 215; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 201; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 184.

⁹⁸ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Alkamî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 483.

⁹⁹ Mehmet Reşit Özbalkıç, "İbn Ebü'l-Hadîd", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 463.

¹⁰⁰ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 254; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 211; Rızâ Üstâdî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l-Mâtî'iyye*, 16.

¹⁰¹ Abdul Hüseyin Ahmed el-Emîni Nefefî, *el-Gadir*, Beyrut 1994, V, 522.

¹⁰² el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 229.

¹⁰³ el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 298; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹⁰⁴ Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹⁰⁵ Mustafa Kılıçlı, "Safiyyüddîn Hillî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 41.

¹⁰⁶ Muhammed Mehdi Bahrülulûm-i Tabâtabâî, *el-Fevâ'idü'r-ricâliyye*, neşr. Mektebetü es-Sâdık, Tahran ts., II, 179; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Tahran 1970, II, 4; Abdullah Mâmekânî, *Tenkihu'l-Makâl fî İlmi'r-Ricâl*, thk. Muhyiddin Mâmekânî, Kum 1427, XVIII, 328; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânifi's-Şi'a* (3. Baskı), Beyrut 1363, XVIII, 35.

10. Cemâleddin Yûsuf b. Hâtim eş-Şâmî *ed-Dürrü'n-Nazîm fî Menâkibi Eimmeti'l-Lehâmîm* adlı eserin sahibi, fakih ve âbid bir kimsedir.¹⁰⁷ Hocası Muhakkık Hillî'ye yetmiş iki fıkıh meselesiyle ilgili soru sormuştur.¹⁰⁸

1.3.3. Eserleri

Muhakkık Hillî genellikle fıkıh alanında yazdığı meşhur kitaplarıyla hem kendi döneminde hem de sonraki asırlarda İmâmiyye düşüncesine katkı sağlamıştır. Eserlerinin tanıtımında *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*'deki sıra takip edilmiştir.

1. *Şera'i'u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm*.¹⁰⁹ İmâmiyye fıkında kendisinden sonrası için önemli bir yer teşkil eden meşhur eser “fıkın Kur'an-ı” olarak sunulmuştur.¹¹⁰ Muhakkık kitabını “ibâdât”, “ukûd”, “ikaât” ve “ahkâm” olmak üzere dört kısma ayırmıştır. Eser Şîî ilim merkezlerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserin üzerine çok şerh ve haşiye çalışmaları yapılmıştır.¹¹¹ Muhakkık Hillî, *Şerâyi'* adlı meşhur eserinde Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *Nihâye* adlı eserinin özüne yer vermenin yanı sıra onun *Mebûsût* ve *el-Hilâf* adlı eserlerinden, İbn İdrîs'in *Serâir*'inden, İbn Berrâc'ın *Mühezzeb*'inden de faydalanmıştır.¹¹² Bütün bunlar eserini meydana getirirken kendinden önceki bazı âlimlerin görüşlerine yer verdiğini göstermektedir. Kendi el yazısı ile yazılmış nüshası çoktur. Necef'te 1389'da Âdap matbaasında dört cilt halinde Abdül Hüseyin Muhammed Ali Bekkâl'in tahkiki ile basılmıştır.¹¹³ Eseri, Muhammed Takî b. Abbas Nihâvendî

¹⁰⁷ el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, I, 190; Mirza Abdullah Efendi İsbehânî, *Riyâzü'l-Ulemâ*, V, 390; Rızâ Üstâdî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 16.

¹⁰⁸ Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, V, 215.

¹⁰⁹ Hüseyin Nisâbü'rî Kentûrî, *Keşf el-Hucub ve'l-Estâr*, nşr. Mektebetü Ayetullah Uzma Mer'aşi en-Necefî, Kum 1209, 316; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹¹⁰ es-Seyyid Hasen Sadr, *Te'sisü's-Şi'a ulûmi'l-islam*, 306; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 39.

¹¹¹ Uyar, “Muhakkık Hillî”, 40; Şerhler için bkz. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XIII, 47-50, 316-332; Haşiyeler için bkz. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 1370, VI, 106-108.

¹¹² Muhammed Takî et-Tüsterî, *Kâmûsu'r-ricâl*, nşr. el-İslâmî et-tâbi'atü licemâ'atil müderrisîn, y.y. ts., II, 616; Uyar, *İmamiyye Şiası'ında Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, 125-126; Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 73.

¹¹³ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 39; Eserin baskıları için bkz. Uyar, “Muhakkık Hillî”, 40.

(ö.1353) Farsça'ya,¹¹⁴ A. Querry Fransızca'ya, Kazembeg Rusça'ya, Âbid Hüseyin Ensârî Urduca'ya ve Mehmet Sâdık Keşmirî Sanskritçe'ye tercüme etmiştir.¹¹⁵

2. *en-Nâfi' fî muhtasari's-Şerâ'i'*: Muhakkık Hillî'nin *Şera'i'u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm* adlı eserine yazdığı özetidir.¹¹⁶ Fakihlerin yeterli bulduğu, güvendiği Ca'ferî fıkıh metinlerindendir, müellifin asrından bu güne kadar eğitimde ondan istifade edildiği gibi üzerine çok sayıda ta'lik ve şerh çalışmaları yapılmıştır.¹¹⁷ Eser, Ezher Üniversitesi'nde de kabul görmüştür. Kitabın defalarca baskısı yapılmıştır.¹¹⁸
3. *el-Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*: Eser, müellifin *en-Nâfi' fî muhtasari's-Şerâ'i'* adlı kitabı için yazdığı iki ciltlik şerh çalışmasıdır. Uyar'a göre ibadetler ve ticaret konularının bir kısmını içerirken, Bahrânî'ye göre ise ibadetler ve ticaret bölümünün bir kısmı çıkartılarak tamamlanmamıştır.¹¹⁹ Tarafımızda bulunan iki eser karşılaştırıldığında *Mu'teber*'de tahâret, salât, zekât, humus, oruç, i'tikaf ve hac konularına yer verilmiştir. Muhakkık Hillî'nin *Mu'teber*'in girişinde özetin manalarının çoğunda kapalılık bulunduğu, anlaşılma zorluğundan dolayı sorunları düzeltmek için bir şerh yazmayı gerekli gördüğü belirtilmiştir. Eser 1364'te Kum'da basılmıştır, eserin daha önce de çeşitli baskıları yapılmıştır.¹²⁰
4. *Nüketü'n-Nihâye*: Muhakkık Hillî'nin Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *en-Nihâye*'sine yazdığı şerhidir. *Nihâye*'deki kapalılığın giderilmesinde ve meselelerin çözümünde faydalı bir eserdir. 1417'de Kum'da üç cilt halinde basılmıştır.¹²¹

¹¹⁴ Abdüssâhib İmrân ed-Düceylî, *A'lâmü'l-'Arab fî'l-'ulûm ve'l-fünûn* (2. Baskı), Necef 1966, II, 99.

¹¹⁵ Uyar, "Muhakkık Hillî", 40.

¹¹⁶ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹¹⁷ Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XIV, 57-61. Bu sayfalara şerhler için de bakılabilir.

¹¹⁸ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 40.

¹¹⁹ Hüseyin Nisâbü'rî Kentûrî, *Keşf el-Hucub ve'l-Estâr*, 351, Bazı ibadet ve ticaret konularının çıkartıldığı, yine Cüveynî'nin de hac kitabını ondan çıkarttığı belirtilmektedir. 533-534; Uyar, "Muhakkık Hillî", 40; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹²⁰ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 41; nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*, I, 9-10.

¹²¹ Mustafa Öz, "Ebû Ca'fer et-Tûsî, *DİA*, 2012, XLI, 435; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 41; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; Tûsî'nin *Nihâye*'sine yapılmış hâşiye olduğunu söyleyen de olmuştur. Nüshaları için bkz. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 1370, XXIV, 306-307.

5. *el-Me'âric fî usûli'l-fikh*: Muhakkık Hillî'nin fıkıh usûlünde tek ciltlik eseridir.¹²² Eser, usûlî fıkıhta İmâmiyye'nin üçüncü kitabı olma özelliğini taşımaktadır.¹²³
6. *Mesâ'ilü'l-İzziyye*: Bu eser Emir İzzeddin Abdülazîz'in dokuz veya on fıkıh meselesine dair Muhakkık Hillî'nin yaptığı açıklamaları içermektedir ve tek cildir.¹²⁴
7. *Mesâ'ilü'l-İzziyye es-Sâniye*: Eser, fakih İzzeddin'in kelim ve fıkıh konularını kapsayan yedi sorusuna yönelik Muhakkık Hillî'nin izahlarından oluşmaktadır.¹²⁵ Bu eserin tek nüshası vardır, o da Mektebetü'r-Razaviyye'de bulunmaktadır.¹²⁶
8. *Mesâ'ilü'l-Mısriyye*:¹²⁷ Muhakkık Hillî bu risalede temizlikle ilgili beş meselenin açıklamasını yapmaktadır. Sekiz nüshası vardır.¹²⁸
9. *Mesâ'ilü'l-Bağdâdiyye*:¹²⁹ Tahrânî, Hillî'nin bu eserinde öğrencisi Cemâleddin Yûsuf b. Hâtim eş-Şâmî'nin yetmiş iki fıkıh sorusuna cevap verdiğini belirtmektedir. Bazı nüshalarda bu sayı kırk iki olarak verilmiştir.¹³⁰
10. *Mesâ'ilü'l-hamse 'aşer*: Eserde on beş fıkıh meselesi ele alınmaktadır. Bunlardan beş mesele Tûsî'nin işaret ettiği cenaze, tavaf, güneş tutulması, deprem ve vaktinde kılınmayan namazları ihtiva etmektedir.¹³¹

¹²² Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 48; Takîyüddin el-Hasan b. Ali b. Davud el-Hillî, *Kitâbü'r-Rical*, 63; Mirza Abdullah Efendi İsbehânî, *Riyâzü'l-Ulemâ*, 1401, I, 106.

¹²³ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 47-48. Aynı eser şerh ve haşiyeleri için bkz. 44-46.

¹²⁴ Uyar, "Muhakkık Hillî", 41; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; Bu eser dokuz meseleyi ele almaktadır.; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XV, nüshaları için bu sayfaya bkz.262.

¹²⁵ Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *er-Resâ'ilü't-tis'a* (1. Baskı), thk. Rızâ Üstâdi, Mektebetü Ayetullah Uzma Meraşî, Kum 1413, 181-193.

¹²⁶ Rızâ Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 23.

¹²⁷ Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 48.

¹²⁸ Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 197-231; Nüsha yerleri için aynı eser bkz. 23.

¹²⁹ Rızâ Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er-Risâletü'l-Mâti'yye*, 17; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 42.

¹³⁰ Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, V, 215-216; Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 235-265; Altı nüshası olduğu aktarılmış ve yerleri verilmiştir aynı eser bkz. 23.

¹³¹ Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 269-282, Mektebetü Razaviyye de tek eksik bir nüsha mevcuttur. Aynı eser bkz. 23.

11. *Mesâ'ilü'l-Kemâliyye*: Eser Kemâleddin Muhammed b. Muhammed b. Sehl el-Âbî'nin bir kısmı kelam bir kısmı fikhın on sorusuna binaen Hillî'nin izahlarını içermektedir.¹³²
12. *Mesâ'ilü'l-Taberiyye*: Sedidüddin Mahmud b. İmam Kâmil Zeynüddin Ali el-Huvâri'nin fıkıhla ilgili yirmi iki sorusuna Muhakkık Hillî'nin verdiği cevaplardan oluşmaktadır.¹³³
13. *Mesâ'ilü'l-Ğariyye*: Tek ciltlik bir kitaptır.¹³⁴
14. *Risâle fi't-teyâsür fi'l-kible*:¹³⁵ Bir gün Nasîrüddin Tûsî Muhakkık Hillî'nin Hille'deki ders halkasına gelmiş, o da Tûsî'ye hürmetle dersine ara vermiş, hocası ondan dersini tamamlamasını istemiştir. Aralarında kible konusuyla ilgili farklı görüş çıkmış, sonunda Nasîrüddin Tûsî susmuş, bunun üzerine Muhakkık bu risaleyi yazmış ve Tûsî'ye göndermiş o da onu uygun görmüştür.¹³⁶ Her ne kadar Hânsari'de *hocası* ifadesine yer verilmişse de Nasîrüddin Muhakkık'ın çağdaşı olup, hocaları arasında ismi zikredilmemiştir.
15. *el-Maksûd mine'l-cümel ve'l-'ukûd*: Ebû Ca'fer Tûsî'nin *el-Cümel ve'l-'ukûd* adlı eserine yazılmış muhtasar bir çalışmadır. Bu eserde temizlik, namaz, zekat, oruç ve hac gibi başlıca ibadetlerin yanında cihad konusu da işlenmiştir.¹³⁷
16. *Risâle fi 'ademi küfri men i'tikâde bi isbâti'l-ma'dûm*¹³⁸
17. *Muhtasarü'l-Merâsimi Sellâr*¹³⁹

¹³² Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 285-299, Nüshaları için aynı eser bkz. 23.

¹³³ Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 303-324, Nüshaları için aynı eser bkz. 23-24.

¹³⁴ Ebû'l-Kâsım Mûsevî Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs*, V, 29; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183.

¹³⁵ Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 42.

¹³⁶ Cemâlüddin Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Fehd el-Hillî, *el-Mühezzebü'l bâri' fi şerhi'l-Muhtasari'n-Nâfi'*, thk. Müctebâ el-İrâkî, Kum 1407, I, 312; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 188. Risalenin nüshası çoktur bkz. Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 24.

¹³⁷ Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Öz, "Ebû Ca'fer et-Tûsî", 435; Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 335-363.

¹³⁸ Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 20-21 bu sayfalara nüshasıyla ilgili bilgi için bakılabilir.

¹³⁹ Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 20; Tahrânî Muhtasarü'l-Merâsim adlı eserin Necef'deki nüshasından ve bu nüshayı kimin yazdığı ile ilgili bilgi vermektedir. Fakat bu iki eserin aynı eser mi farklı eser mi olduğuna dair bir tespit yapılamamıştır. Bkz. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XX, 207-208; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 42.

18. *Telhîsü'l-Fihrist*: Ebû Ca'fer Tûsî'nin *Fihrist* adlı Şîî âlimlerin biyografisini tetkik eden eserinin özeti niteliğindedir.¹⁴⁰ Muhtasar şeklinde hazırlanırken isim, lakap ve künyelerde kısaltma yapılmıştır. Eser, Hasen Sadreddin'in kütüphanesindedir.¹⁴¹
19. *en-Nükhet, el-Kühnet veya el-Lühnet*: Üç farklı isimle anılan Muhakkık Hillî'nin tek ciltlik mantık ile ilgili eseridir.¹⁴²
20. *el-Mâti'yye fî usûli'd-dîn*:¹⁴³ Bu risale, *el-Meslek fî usûli'd-dîn* adlı eserin sonuna eklenmiştir. "Allah'ı tanıma", "Allah'a kötülük yapmanın vacip olmadığını" bildiren, "nübüvvet" ve "imâmet" konularını ele alan özet mahiyetindedir.¹⁴⁴
21. *el-Meslek fî usûli'd-dîn*:¹⁴⁵ Eser "tevhid", "Allah'ın fiilleri", "nübüvvet" ve "imâmet" gibi kelamın temel konularını ve alt başlıklarını delilleri ile ele almaktadır. Muhakkık Hillî'nin imâmet ile ilgili görüşleri bu eserde bulunmasından dolayı sırası geldiğinde fikirlerine yer verilecektir.
22. *Nehcü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl veya Nehcü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*: Bazı kaynaklarda ilk adıyla, Tahrânî'nin kitabında diğer isimle Muhakkık'ın eserleri arasında sayılmıştır.¹⁴⁶
23. *Muhtasarü'l-Merâsimi'l 'Aleviyye*: Eser, temizlik, namaz, evlilik, boşanma, ticaret, yeminler, adaklar, anlaşmalar, miras, öldürme, suçlar ve hudud gibi fıkhnın konularını içermekte fakat oruç, hac, zekât ve humus meseleleri bu eserde eksiktir.¹⁴⁷

¹⁴⁰Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 20; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 43.

¹⁴¹Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, IV, 425.

¹⁴²Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; Takiyüddin el-Hasan b. Ali b. Davud el-Hillî, *Kitâbü'r-Rical*, 63; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 49; Çağdaşlarından bazı hocaların Tahrân da nüshasını gördüğü bildirilmiştir. Fakat Rızâ Üstâdi görmediğini haber vermiştir. Bkz. Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *er-Resâ'ilü't-tis'a*, 21.

¹⁴³Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 43.

¹⁴⁴Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 294-313.

¹⁴⁵Rıza Üstâdi, "Giriş", Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 18; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 183; Takiyüddin el-Hasan b. Ali b. Davud el-Hillî, *Kitâbü'r-Rical*, 63; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 48; Nüshaları için bkz. Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XXI, 21-22.

¹⁴⁶Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 225; el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 49; Ebü'l-Kâsım Mûsevî Hûî, *Mu'cemü ricâli'l-hadîs*, V, 29; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, XXIV, 426-427.

¹⁴⁷Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Muhtasarü'l-Merâsimi'l 'Aleviyye* (1. Baskı), thk. Ahmed Ali Mecîd el-Hillî, Irak 2016, 113-218. Eserin varlığına ilişkin bakılan

1.4. HİLLE EKOLÜ VE MUHAKKİK HİLLÎ

Hille Irak'ın en önemli şehirlerinden biridir. İlhanlı devletinin de mühim altı şehirden bir tanesidir. Sadaka b. Mezid el-Esedi bu şehri inşa ettiğinden beri burada ilmi, edebi ve fikri canlanma meydana gelmiştir. Bu ilerleme hicri yedinci asırda daha da güçlenmiştir. Hille eğitim, öğretim ve kitap telifiyle uğraşan edebiyatçı ve İmâmiyye âlimlerinin merkezidir.¹⁴⁸ Hille, Bağdat'ta yaşanan olaylardan sonra güvenli bir yer arayan din adamları, fakihler ve ilim adamları için uygun bir yer olmuştur.¹⁴⁹ Hille fakihleri, Şeyh Müfid (ö. 413/1022), Ebû Ca'fer Tûsî (ö. 460/1067) ve Şerif Murtazâ'dan (ö. 486/1044) sonra İmâmiyye fikhına katkı sağlamışlardır.¹⁵⁰ Bu âlimlerden biri olan İbn İdrîs Hillî (ö. 598/1202) tenkitçi yönüyle öne çıkmıştır. O, Ebû Ca'fer Tûsî'yi bazı görüşlerinden dolayı eleştirmiş, akli delil olarak kabul etmiş, dinin usûlü ve fîrûunda haber-i vahidle amel edilemeyeceğini ileri sürmüştür.¹⁵¹ İbn İdrîs'in öğrencisi Necîbuddîn Muhammed b. Ca'fer b. Ebi el-Beka-i Hibetullah b. Nemâ el-Hillî (ö. 645/1247) asrındaki İmâmiyye fakihlerinin hocası olduğu gibi Muhakkık Hillî'nin de hocalarından biridir.¹⁵² Şemseddin Yahya b. Hasen b. Hüseyin İbn Bıtrîk el-Esedî el-Hillî eş-Şî'î (ö. 600) hadis hocalarının önde gelenlerinden fakihlerin ve kelamcılarının bilginlerindendir. Onun çok sayıda hadis, fıkıh ve kelam eseri bulunmaktadır.¹⁵³ Nahiv ilminin ilk bu şehirden İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) vasıtasıyla yayıldığı rivayet edilmektedir.¹⁵⁴

Hille'de Arap edebiyatında meşhur olan şairler de yetişmiştir. Çoğu âlimin eğitimindeki “edip” ifadesi bunu göstermektedir. Bunların en meşhuru Safiyüddin

kaynaklarda bir bulguya rastlanmamıştır. (Merâsimi'l 'Aleviyye fî ahkâmi en-nebeviyye) adlı kitabın özetidir. Aynı eser bkz.47. Kitap İsam kütüphanesinde bulunmaktadır.

¹⁴⁸ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fî'l-Irak*, 229.

¹⁴⁹ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 18.

¹⁵⁰ Uyar, *İmamiyye Şiasî'ında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, 124.

¹⁵¹ Mazlum Uyar, “İbn İdrîs, Muhammed b. Ahmed” *DİA*, İstanbul 1999, XX, 89; Uyar, *İmamiyye Şiasî'ında Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, 122-123.

¹⁵² Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fî'l-Irak*, 230; Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât*, II, 179; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, 499; Rıza Üstâdî, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l-Mâtî'îyye*, 15; Yusuf Kerküş el-Hillî, *Tarihü'l-Hille*, 92.

¹⁵³ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fî'l-Irak*, 229-230; Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, Abdulfettah Ebû Gudde, yy. 2002, VIII, 426; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 271-272.

¹⁵⁴ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fî'l-Irak*, 230; Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, y.y. 1964, I, 551.

Hillî'dir (ö. 749/1348).¹⁵⁵ Bazı âlimler ilim tahsili için Hille'ye hicret ederken, kimisi de orada doğmuş ve yaşamını sürdürmüştür. Bunların en dikkat çekenleri şunlardır: Kemâlüddîn Meysem b. Ali b. Meysem el-Bahrânî (ö. 679), Alâüddîn Atâ' Melik el-Cüveynî (ö. 681/1283), Ebi Abdullah Muhammed b. Sa'id ed-Debîsî (ö. 637), Gıyâsüddîn Zühayr b. Muhammed b. Ahmed el-İsfahânî el-Mukriu, Sadrüddîn İbrahim b. Muhammed b. Müeyyid b. Hameviyye el-Cüveynî (ö. 722), İbnü'l-Fuvatî (ö. 723/1323), İzzeddin Hamza b. Hasen b. Tâvûs el-Hasenî, Celâlüddîn Abdülhamîd b. Me'ad b. Fehâr el-'Ulvî, Muhyiddin Muhammed b. Abdullah b. Zühre el-Hüseyni el-Halebî, Fahrüddîn Muhammed b. İdris el-Hillî (ö. 598/1202), Necibüddîn Yahya b. Ahmed b. Yahya b. Sa'id el-Hüzelî el-Hillî'dir (ö. 689/1290).¹⁵⁶

Muhakkık Hillî, İbn İdris, İbn Sa'id el-Eşğar, Allâme Hillî, onun babası, Mikdad Sîverî, Ahmed b. Fehd, İbn Katan, el-'Amîdî, İbn Tâvûs ve İbn Sa'id el-Ekber *Hille'liler* şeklinde ifade edilmektedir.¹⁵⁷

Hille'de ilim meclisleri çoktur. Ders halkaları hocalarının isimleriyle anılmaktadır. Muhakkık Hillî'nin de ders halkası mevcuttur.¹⁵⁸ Onun, ders halkasında seçkin âlimler bir araya gelmiştir. Nasîrüddîn Tûsî de oraya katılmıştır. Irak için yaptığı bir yolculuk sırasında Muhakkık Hillî ve Tûsî arasında ilmi bir tartışma gerçekleşmiştir.¹⁵⁹ Muhakkık'ın ders halkasında çok sayıda öğrenci yetişmiş, öğrencilerinden biri de İslami ilimlerin farklı bölümlerinde eserler veren Allâme Hillî'dir. Allâme, kelam alanında telif ettiği kitaplarla dikkatleri üzerine çekmiştir. Allâme, siyasilerle ilişkilerini geliştirmiş, Moğol sultanı Olcaytu'nun Şîî olmasını sağlamıştır.¹⁶⁰ Allâme'nin ilim meclisinde beş yüz müctehid yetişmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁵ Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, "Giriş", Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 16. Safiyüddin Hillî için bkz. Hasan es-Sadr *Te'sisü's-Şî'a ulûmi'l-islam*, 172-175.

¹⁵⁶ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fi'l-Irak*, 233-234. Hille'de hicri yedinci asırda yaşayan âlimlerin çoğu dilci, şair, edip ve fakihtir. İmâmiyye fakihlerinin önde gelenleri burada yaşamıştır. Hille Irak'ta akli eğitim merkezlerinden biri olup özellikle İlhanlılar döneminde kelam ve felsefe alanında ayırt ediciliğini ortaya koymuştur. Bkz. Aynı eser, 235-239.

¹⁵⁷ Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, Dâru et-Te'aruf, Beyrut 1983, VI, 217. Hille'nin ekol haline gelmesi ve sonuçları hakkında detay için bkz. Hanîfi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, 258-286.

¹⁵⁸ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fi'l-Irak*, 231.

¹⁵⁹ el-Hürr el-Âmilî, *Emelü'l-âmil*, II, 49, Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fi'l-Irak*, 231-232.

¹⁶⁰ Ahmet İshak Demir, "İbnü'l-Mutahhar Hillî'ye Göre İmâmet", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46, (1), 2005, 86.

¹⁶¹ Muhammed Müfid el-Yâsîn, *el-Hayatü'l-Fikriyye fi'l-Irak*, 232; Hasan es-Sadr *Te'sisü's-Şî'a ulûmi'l-islam*, 270.

Hille âlimleri arasında Muhakkık Hillî'nin zekât, humus, şer'i cezaların yerine getirilmesi, Cuma namazı, ictihat ve haber-i vâhid ile ilgili görüşleri hakkında kendinden önceki Şîî âlimlerden farklı görüşler ileri sunduğu belirtilmiştir.¹⁶² Bu nedenle onun yukarıdaki meselelere yaklaşımı incelenecektir. Muhakkık Hillî'ye göre zekâtı üç kimse dağıtmakla görevlidir. İlki zekât vermekle sorumlu kişidir. İkincisi imam, üçüncüsü ise amildir. Zekât vermekle mükellef olan şahıs ilk bu işi imama sevk etmelidir. İmam amili zekâtları toplaması için tayin edebilmektedir. Görevlinin imamdan izinsiz zekâttan payını alması caiz değildir. İmam olmadığında zekât İmâmiyye'den güvenilir fakihe verilmelidir. Çünkü onlar imamın yokluğunda zekâtın kimlere dağıtılması gerektiğini daha iyi bilmektedir. İmam veya amil zekâtı topladığı zaman mal ziyan da olsa artık sahibinin koruması altında değildir. Zekât veren mal sahibi öldüğünde varisi yoksa onun varisi imamdır.¹⁶³

Muhakkık, hadleri imamın uygulayabileceğini belirtmektedir. Ona göre hududu yerine getirme gücüne sahip kimse imamdan izin almalıdır. İmamın gaybeti durumunda ise hududu icra etme görevi fakihlere verilmiştir. İnsanlar arasındaki hükmün belirleyicisi de yine fakihlerdir.¹⁶⁴ Muhakkık ictihadı “Şer'i hükümlerden çıkarımda bulunmak için çaba harcamak” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre fakihlerin tanımındaki ictihad şer'i delillerden hüküm çıkararak meydana gelmiştir. Teoride nasların zahirinden istifade etmek yoktur. Eğer istifade edilirse bu kıyas olmaktadır. Muhakkık'a göre bu açıklamadaki kıyas, ictihadın kısımlarından biri haline gelmektedir. Kıyas ictihadın bir kısmıdır, fakat kıyası istisna kılarak teorik yolla hüküm elde etme fikrinin İmâmiyye'ye ait olduğunu dile getirmektedir. İctihadda hatanın olup olamayacağı ile ilgili de görüşleri beyan etmektedir. Ona göre müctehid maslahat gereği ihtilafa düşmüşse bunda hata yapsa dahi günahkâr değildir.¹⁶⁵

Muhakkık'a göre Cuma namazının kılınmasının şartlarından biri imam veya onun tayin ettiği kimsenin mevcut olmasıdır.¹⁶⁶ Adil sultan veya onun görev verdiği kimse de buna dâhil edilmiştir. Namaz esnasında imam vefat ederse namaz geçersizdir. İmam

¹⁶² Uyar, “Muhakkık Hillî”, 39.

¹⁶³ Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Şerâ'i 'u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm I-IV* (2. Baskı), thk. AbdülHüseyn Muhammed Ali, Dârü'l-Edva, Beyrut 1983, I, 164-166; Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 77.

¹⁶⁴ Muhakkık Hillî, *Şerâ'i 'u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm*, I, 344.

¹⁶⁵ Muhakkık Hillî, *Me'âricü'l-usûl*, 253-255.

¹⁶⁶ Muhakkık Hillî, *Muhtasarü'l-Merâsimi'l 'Aleviyye*, 143.

veya onu temsil eden kişinin yokluğu durumunda hutbenin iki kısmıyla birlikte kılınabileceğini ifade eden âlimler olduğu gibi, bunu kabul etmeyen âlimlerin de varlığını haber veren Muhakkık ilk görüşün uygunluğunu ileri sürmüştür.¹⁶⁷

Muhakkık Hillî'ye göre insanlar *haber-i vâhid* konusunda gruplara ayrılmıştır. Haşeviyye adında bir grup haber-i vâhidle amel noktasında aşırıya gitmiş hatta her haberi kabul etmişlerdir. Diğer bir grup haber-i vâhidi reddetmiş, onun aklen ve naklen kullanılmasını imkânsız görerek aşırıya kaçmıştır. Başka bir grup haber-i vâhidle aklen amel edilmesinde bir engel görmemiş fakat şeran amel edilmesine izin vermemiştir. Ona göre bu görüşlerin hepsi sünnetten sapmıştır. En doğrusu orta yoldur. Ashâb onu kabul etmiş veya karinelerin doğruluğunu gösteren haberle amel etmiştir. Ashâbın amel etmeyi bıraktığı veya şâz saydığıyla amel edilmemelidir.¹⁶⁸

İmâmiyye'de önemli bir yeri olan humus taksimi¹⁶⁹ konusu Muhakkık Hillî'nin de gündeminde yer almıştır. O, humusa tabi malları yedi kısma ayırmıştır. Bunlar savaş ganimetleri, hazineler, madenler, denizden çıkarılan mallar, kazanç elde edilen ticaret malları, mülkiyeti zimmi de olan arazi ve haramla karışmış helal maldır. Humusun kullanılacağı yerler ile ilgili Enfâl suresinin 41. ayetinde belirtilen düzende değil de sayıya uygun görüş sunmuştur. Ayetteki “Allah, peygamber ve yakınları” kısmı imama tahsis edilmiştir. İlk üç payın imama, diğer üç payın ise Haşimoğullarından yetim, miskin ve yolculara verilmesi gerektiği kanaatindedir.¹⁷⁰ Muhakkık, bu meseleyle ilişkili üç görüş zikretmiştir. Birinci görüşte “Enfâl” imama tahsis edilmiştir. Çünkü o savaşmadan elde edilen yerlerin sahibidir.¹⁷¹ Muhakkık'ın “Enfâl” anlayışı görüşlerini geliştirdiği Ebû Ca'fer Tûsî'nin “Enfâl” görüşüne uygundur. Nitekim Tûsî'ye göre de “Enfâl” savaşmadan elde edilen her yeri kapsamaktadır.¹⁷² İkincisi imam hayatta iken

¹⁶⁷ Muhakkık Hillî, *Şerâ'î u'l-İslâm fî mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm*, I, 94, 97.

¹⁶⁸ nşr. Müessesetü Seyyidi's-Şühedâ, “Giriş”, Muhakkık Hillî, *el-Mu'teber fî şerhi'l-Muhtasar*, I, 29; Hasan Ellek, “İmâmiyye Şiası Fıkıh Metodolojisinde Aklın Delil Kabul Edilme Süreci”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 2015, 149; Uyar, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri*, 74.

¹⁶⁹ Mustafa Öz, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 369.

¹⁷⁰ Muhakkık Hillî, Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Muhtasarü'n-nâfi' fî fikhi'l-İmâmiyye* (3. Baskı), Dârül-Edvâ, Beyrut 1985, 87; Öz, “Humus”, 369. Humusun taksim meselesi Tûsî'nin hisseleri bölüştürmesiyle benzerdir. Bkz. Abdülaziz Sachedîna, “İmamî Şîi Hukuk Sisteminde Humus/Beştebir”, çev.Menderes Gürkan, *Marife*, 4 (3), 2004, 367.

¹⁷¹ Muhakkık Hillî, *Muhtasarü'n-nâfi' fî fikhi'l-İmâmiyye*, 87.

¹⁷² Sachedîna, “İmamî Şîi Hukuk Sisteminde Humus/Beştebir”, çev.Menderes Gürkan, 365.

humusu tasarruf yetkisi ona aittir. Gaybeti durumunda aksine izin verilmiştir. Üçüncü görüşte ise imam humusu uygun gördüğü kimselere dağıtmaktadır.¹⁷³

¹⁷³ Muhakkık Hillî, *Muhtasarü 'n-nâfi' fî fıkhi 'l-İmâmiyye*, 89.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAKKİK HİLLÎ VE İMÂMET ANLAYIŞI

2.1. İMÂMETİN KELİME VE İSTİLAH ANLAMİ

“Emme” kelimesi namazda insanların önüne geçmek, imamlık etmek anlamında kullanılmıştır. İmam, kendisine uyulan, takip edilen demektir.¹⁷⁴ İmâmetin ıstılah anlamı ile ilgili farklı tarifler yapılmıştır. Mâverî (ö. 450/1058)’ye göre imâmet din ve dünya işlerinin yürütülmesi için nübüvvetin peşi sıra oluşturulmuş bir kurumdur.¹⁷⁵ Adudüddîn el-İcî (ö. 756/1355) imâmeti “Din ve dünya işlerinde genel riyâsettir”¹⁷⁶ şeklinde tarif etmiştir. Teftazânî (ö. 792/1390)’ye göre ise imâmet “Hz. peygamberi ve fîrûdaki hükümlerini temsil ederek din ve dünya işlerinde umumi başkanlıktır.”¹⁷⁷ İbn Haldûn (ö. 808/1406) din ve dünya işlerini peygamberlerden sonra yürüten kimselerin halifeler olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷⁸

2.1.1. İmâmet Meselesine Genel Bakış

İmâmet kavramı Hz. Peygamber’in vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Peygamber hayattayken peygamberlik görevi gereği Allah’tan aldığı vahyi insanlara tebliğ etmiş, açıklamış, ihtilafa düştükleri meselelere çözüm getirmiş, devlet başkanlığı ve ordu komutanlığı görevlerini üstlenmiştir.¹⁷⁹ Peygamberin vefatıyla birlikte müslümanlar din ve dünya işlerini kimin yürüteceği ile ilgili ihtilafa düşmüştür. Ensâr, Benî Sâide Sakifesinde Sa’d b. Ubâde’yi halife belirlemek için aralarında konuşurken Hz. Ömer’e bu durum haber verilmiş, Hz. Ebû Bekir ile birlikte Sakifeye gelmiştir. Hz. Ali bu sırada defin hazırlıklarıyla uğraşmaktadır. Tartışmalar sürerken Hz. Ömer, Ebû Bekir’in

¹⁷⁴ Hatır Mahmut, Muhammed b. Ebu Bekir b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtârü’s Sıhâh*, thk. Mahmut Hatır, Beyrut 1995, I, 20.

¹⁷⁵ el-Mâverî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye: İslam da Devlet ve Hilafet Hukuku*, trc. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994, 29.

¹⁷⁶ el-İcî, Adudüddîn Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi İlmi’l-Kelâm*, Beyrut ts. 395.

¹⁷⁷ et-Teftazânî Sa’düddîn Mes’ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî eş-Şâfiî, *Şerhu’l-Makâsıd I-V* (2. Baskı), nşr. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1998, V, 232.

¹⁷⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, 542.

¹⁷⁹ Casim Avcı, “Hilâfet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539.

üstünlüklerini anlatmış ve ona biat etmiştir.¹⁸⁰ Ebû Bekir kendisinden sonra hilafet görevini Ömer'e bırakmıştır.¹⁸¹

Hiz. Ömer de kendisinden sonra halifeyi belirlemek için Hiz. Ali, Hiz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'dan oluşan altı kişilik şura heyetini görevlendirmiştir.¹⁸² Osman'ın halife seçilmesi sürecinde Abdurrahman b. Avf aralarından birinin hakem tayin edilmesini istemiş, kimse kabul etmeyince kendisi bu görevi üstlenerek seçim işini yürütmüş, seçim Osman lehine sonuçlanmıştır. Hiz. Osman'ın halifelik dönemi, başarıyla geçen ilk altı yıllık devir ve halifenin öldürülmesiyle sonuçlanan ikinci altı yıllık dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Hiz. Osman halifelik görevini üstlendikten sonra yakın akrabalarını idari ve askeri mevkilere getirmiştir. Mısır, Kûfe ve Basra'daki valileri azlederek o makamlara Ümeyyeoğullarından şahısları görevlendirmiştir. Osman'ın bu uygulamaları tenkit edilmiş, olaylar sonunda evinde öldürülecek safhaya gelinmiştir.¹⁸³

Hiz. Osman öldürüldükten sonra Hiz. Ali'ye biat edilmiştir,¹⁸⁴ ancak Ali'ye biat konusunda herkes aynı tavrı göstermemiş, bazı sahabiler Ali'ye biat etmemiştir.¹⁸⁵ Biattan sonra Hiz. Ali'yi bekleyen en önemli mesele, Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasıdır. Fakat ortada tek bir katil olmadığından bu durum Ali'nin işini güçleştirmiştir. Diğer taraftan Şam valisi Muâviye b. Ebû Süfyân Ali'ye biatı kabul etmemiş,¹⁸⁶ o ve sahâbeden bir grup, insanları Osman'ın kanını talep etmeye teşvik etmişlerdir.¹⁸⁷ Osman'ın kanını talep edenler arasında Hiz. Aişe de bulunmaktadır. Talha ve Zübeyr'e istedikleri valilikler Ali tarafından verilmeyince onlar da Aişe'ye katılmış,

¹⁸⁰ Taberî, İbn Cerîr, Ebu Cafer Muhammed, *Târîhu't-Taberî I-XI* (2.Baskı), thk. Muahmmmed Ebû Fazl İbrahim, Dârü'l Me'arif, Kahire 1969, III, 218-219; İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye I-IV*, y.y. ts., III-IV, 656; Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (1. Baskı), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1950, I, 39; Ali Duman, "İslam Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Sakîfetu Benî Saîde", *Ekev Akademi Dergisi*, 8 (21), 2004, 146; Ethem Ruhi Fıglalı, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20), 1975, 221.

¹⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, III, 428.

¹⁸² Mes'ûdî, Ebi'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, Beyrut 1973, 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 208.

¹⁸³ İsmail Yiğit, "Osman", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 438-39; Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, 2005, 157.

¹⁸⁴ Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davûd, *Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, yy. ts., 140.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzüddîn Âlî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh I-XI* (1. Baskı), thk. Ebi Firai Abdullah Gazi, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, III, 81-82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 421.

¹⁸⁶ Ethem Ruhi Fıglalı, "Ali", *DİA*, İstanbul 1989, II, 372-373.

¹⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 425.

tarihte acı bir hadise olan Cemel Vak'ası gerçekleşmiştir.¹⁸⁸ Hz. Ali Cemel Savaşından (36/656) sonra da Muâviye'ye elçi göndermiş, ancak Muâviye biatı kabul etmemiştir. Bunun üzerine savaşın kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır. Sıffin Savaşı (37/657) ile sonuçlanan bu süreç, Ali'nin galibiyeti ile sonuçlanmak üzereyken Muâviye etrafında yer alanlar Kur'an'ın hakemliğine başvurmuştur.¹⁸⁹ Hakem meselesinde ısrar eden Ali taraftarları hakem gerçekleştikten sonra buna karşı çıkmış "hüküm ancak Allah'a aittir" sloganını kullanmışlar, Ali'den ayrılıp Nehrevan'a çekilmişlerdir. Hz. Ali bunlarla savaşmış ve bu gruba mensup biri tarafından öldürülmüştür. Ali'nin vefatından sonra ilk olarak Kays b. Sa'd b. Ubâde, Hz. Hasan'a Allah'ın kitabı, nebînin sünneti üzerine biat etmiş, sonra insanlar da biat etmiştir.¹⁹⁰ Hasan, Muâviye ile anlaşmış Muâviye öldükten sonra Yezid'e biat edilmiştir.¹⁹¹ Bu durumdan rahatsız olan Hz. Hüseyin harekete geçmiş ve Kerbelâ hadisesi (61/680) gerçekleşmiştir. Tarihte gerçekleşen ancak büyük çoğunluğu önce siyaseten var olan konular itikadi alana çekilmiş ve bu bağlamda iman-amel ilişkisi, büyük günah gibi itikadi mevzular beraberinde fikri ayrılıklara neden olmuştur. Bu ayrılıklar daha sonra insanların bir düşünce etrafında bir araya gelmesi ile fırkaları ortaya çıkarmıştır. İmâmeti inanç esası kabul eden Şîlik konumuzun temel hareket noktasında bulunmasından dolayı önem arz etmektedir.

2.1.2. Şîa'ya Göre İmâmet

Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra siyasi idarenin Ali ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşen grupların ortak adıdır.¹⁹² Şehristânî (ö. 548/1153), Şîa'yı Ali'ye taraftar olanlar anlamında, imâmet ve hilafetin nas ve vasiyet ile açık yahut gizli sabit olduğunu, bir engel bulunmaksızın imâmetin Ali evladı tarafından yürütüleceğini inananlar şeklinde tanımlamaktadır.¹⁹³ Eş'ari'ye (ö. 324/936) göre bu taifeye Şîa denilmesi Ali'ye taraftar olmaları, resûlün ashabı içinde onu önder

¹⁸⁸ Ethem Ruhi Fırlalı, "Cemel", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 320.

¹⁸⁹ Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 194.

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 131.

¹⁹¹ Taberî, *Târîh*, V, 338.

¹⁹² Mustafa Öz, "Şîa", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 111; Ethem Ruhi Fırlalı, *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri* (2. Baskı), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 15; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (3. Baskı), Endülüs Yayınları, İstanbul 2017, 26.

¹⁹³ eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal I-II* (3. Baskı), nşr. Emir Ali Mühenna, Dârü'l Ma'rife, Beyrut 1993, I, 169.

kabul etmelerinden dolayıdır.¹⁹⁴ Nevbahtî ve Kummî'ye göre ise Şîa, Ali'nin fırkası, “شيعه علي” diye isimlendirilmektedir. Bu kişiler Şîiliği Hz. Peygamber zamanından başlatmış, Mikdâd b. Esved, Selmân-ı Fârisî, Ebû Cündeb b. Cünedete el-Ğaffar, Ammar b. Yasir'i ve Ali'yi sevenlerin ümmetin ilk Şîileri olduklarını belirtmişlerdir.¹⁹⁵

Eş'ari'ye göre müslümanlar on sınıfa ayrılmıştır, bunların ilki Şîa'dır, Şîa da kendi içerisinde üç sınıfa ayrılmış,¹⁹⁶ bu her üç sınıfın da alt fırkaları bulunmaktadır.¹⁹⁷ İkinci sınıfta bulunan İmâmiyye'nin yirmi dört alt fırkası vardır.¹⁹⁸ Şehristânî Şîa'ya Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Ğulat ve İsmâiliyye olarak beş fırkaya ayırmış ve onların bazılarının usulde, bazılarının sünnette, bazılarının ise teşbihte ayrılığa meylettiklerini ifade etmiştir.¹⁹⁹ Şîi fırkaların imâmet görüşü ele alınırken Şehristânî'nin fırka sınıflandırması takip edilecektir.

Keysâniyye imâmetin Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiyye ait olduğunu belirtip neden olarak Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 81/700) Hasan ve Hüseyin yok iken Basra günü Ali'nin görüşüne taraftarlık yaptığını ileri sürmüştür.²⁰⁰ Dinin imama veya bir kişiye itaat etmekten ibaret olduğunu, imama itaat ettikten sonra dini sorumlulukların bir anlamı kalmadığı yönünde iddiası bulunmaktadır.²⁰¹ Muhtâr es-Sekafî İbnü'l Hanefiyye'nin siyasi konumundan istifade etmek için onu imam ilan etmiş, Muhtâr'ın vefatından sonra Keysâniyye tarafından inanç boyutuna taşınarak işlevselleştirilmiştir.²⁰²

İbn Hazm (ö. 456/1064) Zeydiyye'nin imâmetle ilgili görüşü hakkında Ali'nin peygamberden sonra nas ile tayin olmadığını, insanların en faziletli ve işini hakkıyla yerine getirmesinden dolayı imam tayin edildiğini belirtmektedir. Zeydiyye tarafından Ebû Bekir ve Ömer'in imâmeti de kabul görmüştür.²⁰³ Şehristânî'ye göre ise Zeydiyye

¹⁹⁴ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, s. 65.

¹⁹⁵ en-Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî-el-Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Fıraku's-Şi'a* (1. Baskı), yy. 1992, 28-29.

¹⁹⁶ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 65.

¹⁹⁷ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 258.

¹⁹⁸ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 87-88.

¹⁹⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 170.

²⁰⁰ en-Nevbahtî-el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 33.

²⁰¹ Mustafa Öz, “Keysâniyye”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 363.

²⁰² Aytekin Şenzeybek, “Muhtar es-Sakafi'nin Hayatı Bağlamında İlk Keysâni Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, *Marife*, 15 (2), 2015, 360.

²⁰³ İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endülûsi, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* I-V (2. Baskı), thk. M. İbrâhim Nasr ve Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1996, IV, 156-157;

imâmetin Fâtıma evladı ile devam etmesi gerektiğine, onlardan başkasının bu hakkı iddia edemeyeceklerine, ancak her Fâtıma evladının imâmet görevini üstlenme hakkının doğal ve tabi olarak seyretmediğine, bunu huruç ederek ilan etmesi gereğine inanmaktadır.²⁰⁴ İmamın özel sıfatları vardır fakat peygamber gibi masum değildir.²⁰⁵ İmam dinin usul ve fîrûunu bilmeli, züht, ibadet sahibi ve cihada istekli, zalimlerden uzaklaşmış, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker yapan biri olmalıdır.²⁰⁶ İmâmet ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker Zeydiyye'nin inanç esaslarındandır. İmâmiyye'nin imâmet ve Mu'tezile'nin emri bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker esaslarının Zeydiyye'ye tesiri görülmektedir.

İmâmet İsmâiliyye'nin inanç esaslarından biridir. Ca'fer'i es-Sâdık'tan (ö. 148/765) sonra İsmail b. Ca'fer es-Sâdık'ın imamlığı iddia edilmiştir. Babası hayattayken İsmail'in öldüğü kabul edilmemiştir. İsmail'in yeryüzünün sahibi oluncaya kadar ölmesi mümkün değildir. Babası kendisinden sonra onun imâmetine işaret etmiştir.²⁰⁷ İsmâiliyye'nin inanç esaslarının merkezindeki imamın masum, belirli, Ali'nin soyundan gelen, nas ile tayin edilmiş soylarındaki imâmet zincirinden olması gerekmektedir.²⁰⁸ İmâmet, tüm dini rûkunlarının temeli sayılmıştır. Allah'a itaat edip, peygamberin nübüvvetini tasdik edip dinin rûkunlarından sayılan imama asi olan mümin günahkâr kabul edilmiştir. Onun Allah'a ve resûle itaatı makbul değildir. İsmailî âlimleri, araştırmalarının çoğunda imama yaşlı ve okyanus gibi önem vermişlerdir. İmam lambadaki ışığı yayan dinamo gibidir. Dinamo ışığı yaymaktan kaçındığında lambada gücünü kaybetmektedir. İsmâiliyye'ye göre imamların insani özellikleri vardır. Çamurdan yaratılmış, hastalıklara, belalara ve ölüme maruz kalmışlardır. Bâtını yorumlarda imam için "Yedullah" yani Allah'ın eli, "Vechullah" yani Allah'ın yüzü, "Cenbullah" yani Allah'ın yanı gibi ifadeler kullanılmıştır. İmam kıyamet gününde insanları hesaba çekecek sırât-ı müstakîm ve zikri hâkimdir. İsmâîlîler imamı makam ve seviye bakımından en yüksek kabul etmişlerdir.²⁰⁹

Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2007, 102-104.

²⁰⁴ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 179-180.

²⁰⁵ Sâhib b. Abbâd, *ez-Zeydiyye* (1. Baskı), Beyrut 1986, 159.

²⁰⁶ Sâhib b. Abbâd, *ez-Zeydiyye*, 101.

²⁰⁷ en-Nevbahtî- el-Kummî, *Fıraku 'ş-Şi'a*, 78.

²⁰⁸ Mustafa Galib, *Târîhu'd-da 'veti'l-İsmâ'iliyye* (2. Baskı), Daru'l-Endülüs, Beyrut 1965, 39.

²⁰⁹ Mustafa Galib, *Târîhu'd-da 'veti'l-İsmâ'iliyye*, 40-41; Mustafa Öz, "İsmâiliyye Mezhebi", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, 614-615.

2.1.3. İmâmiyye Şîa'sında İmâmet

İmâmiyye imâmeti dinin temel esaslarından sayan İsnâaşeriyye ile eş anlamlı kullanılan Şîî fırkaya denilmektedir. İmâmet meselesini sistematik bir biçimde ilk defa ortaya koyan kişinin Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) olduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda Hişâm b. Hakem insanların imama ihtiyaç duyması, imamın peygamberin vasisi olarak gûnahtan korunması ve nasla tayin edilmesi gibi esaslar ortaya koymuştur.²¹⁰ İmâmiyye Ali'nin imâmetini peygambere dayandırmaktadır. Sahâbenin çoğu peygamberin vefatından sonra Ali'yi terketmiş ve dalâlete düşmüştür. İmâmet nasla ve tevkifidir. İmamlar için takiyye caiz olduğu gibi insanların en faziletlisi de yine onlardır. Ali'nin bütün durumlarda ve din işlerinde hata yapmayan kimse olduğu iddia edilmiştir.²¹¹ İmâmiyye, imâmet ve nübüvvet arasında ilişki kurmakta Allah'ın peygamber gibi seçmiş olduğu imamı peygamber haber vermekte ve kendisinden sonra görevlendirmektedir. Böylece imâmet, nübüvvet makamının devamı niteliğindedir.²¹² Şeyh Müfid'e göre imâmet sorumluluğu Allah'ın imama ihsan ettiği nübüvvet gibidir.²¹³ Mevcut imamlar, hükümleri uygulama, Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirme, şeriatı korumada peygamberler makamındadırlar, peygamberler gibi masumdurlar.²¹⁴

Şeyh Saduk'a göre Hz. peygamber ve imamlar Allah'ın yarattıkları arasında en faziletli, en sevgililerdir. Allah ruhları yarattığında peygamberlerden söz alırken, onlar Allah'a ilk söz veren kimselerdir.²¹⁵ Nitekim burada Hz. Peygamber ve imamların birlikte zikredilmesi dikkat çekicidir. Onlar peygamberden sonra yaratılmışlar üzerine Allah'ın hüccetidirler ve sayıları on ikidir. Bunlar Ali, Hasan, Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali, Ca'fer b. Muhammed, Musa b. Ca'fer, Ali b. Musa, Muhammed b. Ali, Ali b. Muhammed, Hasan b. Ali ve son imam Muhammed b. Hasan'dır. Beklenen imam Muhammed b. Hasan Allah'ın kulu ve zamanın halifesi ve Allah'ın yeryüzündeki

²¹⁰ Metin Bozan, *İmâmiyye'nin İmâmet Nazariyyesi'nin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2009, 129; Mustafa Öz, "İmâmiyye", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 207-208.

²¹¹ Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 87-88.

²¹² Emrullah Yüksel, "İmamiyye Şiasında İnanç Esasları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.11, 1993, 29-30.

²¹³ Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed, *Evâilü'l-Makâlât* (1. Baskı), Dâru'l-Müfid, Beyrut 1993, 64.

²¹⁴ Şeyh Müfid, *Evâilü'l-Makâlât*, 65; Habib Kartaloğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (31), 2015, 53.

²¹⁵ Ebû Ca'fer Şeyh Saduk Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh, *el-İ'tikadât* (1. Baskı), thk. 'İsâm Abdusseyyid, Dâru'l-Mufid, Kum 1413, 93.

hüccetidir. Hz. peygamber onu, ismi ve soyuyla haber vermiştir. Onlar Allah'ın emirlerine itaat eden kimselerdir. Onlar Allah'ın kapıları, yolu ve rehberleridir. İmamlar tevhidin temelleridir. Onlar gaybı bilmekte, vahyi tercüme etmektedirler. Onlar hatadan korunmuşlardır. Onların mûcizeleri vardır. Onlar yeryüzündeki insanların koruyucusudurlar. Bu koruyuculuğa Nuh'un gemisi örneği verilmiştir. Nasıl ki Nuh kendi döneminde Allah'a iman edenlerin kurtarıcısı ise, imamlar da kurtarıcı işlevi görmektedirler. Onlara itaat Allah'a itaat, onlara isyan Allah'a isyandır. Onların dostları Allah'ın dostu, düşmanları da Allah'ın düşmanlarıdır. İmamlar, peygamberler, resûller ve melekler gibi masumdurlar. İmamlarda ismet sıfatının bulunmadığını belirten kimse cahildir.²¹⁶

Küleynî'ye göre imâmet peygamberlerin makamı, vasilerin mirasıdır. İmâmet Allah'ın ve resûlullahın hilafeti, Emir-i mümininin makamı Hasan ve Hüseyin'in mirasıdır. İmâmet dinin yönetimi, müslümanların sistemi, dünyanın düzeni, müminlerin şerefidir. İmâmet İslam'ın temeli ve fûrûudur. Namazın kılınması, zekâtın verilmesi, orucun tutulması, cihadın yerine getirilmesi, ganimetlerin çoğaltılması, sadakaların toplanması, emir ve yasakların yerine getirilmesi, hükümlerin uygulanması, sınırların ve çevrenin korunması, imam sayesinde mümkündür. İmam Allah'ın helal kıldığını helal, haram kıldığını haram kılmıştır, Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmekte, Allah'ın dinini korumaktadır. İnsanları Allah'ın yoluna hikmet ve güzel bir öğütle davet etmektedir.²¹⁷

Ali'nin diğer insanlardan üstünlüğünü belirtmek adına Küleynî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hüccetin Kur'an olduğunu fakat Kur'an'ın bilinebilmesi için kayyım ihtiyacı olduğunu, bu kayyımın Kur'an'ın tamamını bilen kimse olması gerektiğini ifade etmiştir. Kur'an'ın tamamını bilen kimse de Ali'den başkası değildir. Bu yüzden ona itaat etmek farzdır. Peygamberden sonra insanlar arasında hüccet o dur. Onun Kur'an ile ilgili söyledikleri doğrudur.²¹⁸ Allah'ın yarattıkları üzerindeki hüccet ancak imamın tanınması ile gerçekleşecektir.²¹⁹ Küleynî'ye göre yeryüzünde tek imam olmalıdır. Allah için yeryüzünde helali haramı tanıyan, insanları Allah'ın yoluna davet eden

²¹⁶Şeyh Sadûk, *el-İ'tikadât*, 93-96; Hanifi Şahin, *Şiilerin Gözüyle Sünniler İlk Dönem Şii Kaynaklarda Sünni Algısı* (1. Baskı), Mana Yayınları, İstanbul 2016, 110.

²¹⁷el-Küleynî, Ebu Cafer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, *el-Kâfi* (5. Baskı), tashih ve thk. Ali Ekber el-Gaffari, Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, Tahran 1363, I, 200.

²¹⁸ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 168-169.

²¹⁹ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 177.

hüccet vardır. Allah yeryüzünü adil imamdan başkasına bırakmamıştır.²²⁰ Allah yeryüzünü Âdem'in vefatından bu yana imamsız bırakmamıştır. Eğer yeryüzü imamsız kalırsa batmaya mahkûmdur. Yeryüzü imamsız kalırsa Allah kullarından hoşnut olmaz, bu yüzden yeryüzü hiçbir zaman imamsız kalmamıştır.²²¹ Küleynî'ye göre Allah'ı tanımak, resûlünü, Ali'nin velayetini tasdik etmek, onun ve diğer hidayet önderlerinin imamlıklarına bağlı kalmak, onların düşmanlarından kaçınmakla mümkündür. Bu aynı zamanda kişinin mümin kabul edilebilmesi için de şarttır.²²² Allah'ı tanıyan kimse imamı ve Ehl-i beyti'de tanımakta, Allah'ı tanımayan kimse imamı ve Ehl-i beyti tanımayıp Allah'tan başkasını tanımış, ona kulluk etmiş ve dalâlete düşmüştür.²²³

Allah imama itaat etmeyi farz kılmıştır. Bu imamlar Hasan, Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali'dir. İnsanlar imamları tanımama konusunda mazeret ileri sürmemelidir. İmamı tanıyan kimse mümin, tanımayan ise kafirdir. İmamları bilmeyen ve inkâr eden kimse, Allah'ın vacip kıldığı imamlara itaata dönünceye kadar dalâlete düşmüştür. Eğer bu sapıklık üzere ölürse, Allah onun hakkında dilediği gibi karar verecektir.²²⁴ Vasîlere itaat etmenin gerekliliği konusunda²²⁵ ayetler delil olarak verilmiştir²²⁶ İmamların imâmetini kabul etmeyenler ve tanımayanlar için de çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir: “Allah kıyamet günü üç kişinin yüzüne bakmaz, onları temize çıkarmaz, onlar için acı bir azap vardır. Bunlar imâmete ehil olmadığı halde imamlık iddia eden, Allah'ın imam olarak seçtiği imamın imamlığını inkâr eden ve bu ikisinin İslâm'da pay sahibi olduğuna inanan kimselerdir.”²²⁷ “Kim imamı tanımadan ölürse cahiliye ölümüyle ölmüştür, imamı tanımayan cahildir, münafıktır ve sapkındır.”²²⁸

²²⁰ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 178.

²²¹ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 179.

²²² el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 180.

²²³ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 181.

²²⁴ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 186-187.

²²⁵ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 189.

²²⁶ Nisâ: 63/4, Mâide: 61/5.

²²⁷ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 374.

²²⁸ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 377.

2.2. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN GAYBET GÖRÜŞLERİ

Gaybet, “İnsanlar arasında bulunmamak ve gizlenmek” anlamlarına gelmektedir. Farklı dönemlerde peygamber, imamlar veya önde gelen kimselerin kaybolmasını belirtmek için kullanılmış bir kavramdır. Şîî fırkalar arasında ise liderlerinin ölmediğine, onların tekrar aralarına döneceğine ve onları kurtaracağına inanmayı ifade etmektedir.²²⁹ Örneğin Keysâniyye fırkası, Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini, Radva dağında sağında ve solundaki aslanlarla birlikte saklandığını zamanı geldiğinde geri geleceğini iddia etmiştir.²³⁰ Sebeiyye ise Ali'nin ölmediğini, kıyametten önce zulmün olduğu yerlerde adaletle hükmetmek için geri döneceğini iddia etmiştir.²³¹ Cârûdiyye fırkaları arasında Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ın ve Muhammed b. Kasım'ın ölmediğini, onların gaybette olduğunu iddia edenler bulunmaktadır.²³² Diğer fırkalardan Nâvûsiyye, Ca'fer b. Sadık'ın²³³ Vâkıfiyye, Mûsâ el-Kâzım'ın²³⁴ İmâmiyye ise Hasan el-Askeri'nin oğlu Muhammed'in gaybetini iddia etmiştir.²³⁵

Hasan el-Askeri'nin vefatından sonra Şîîler imâmet makamına kimin geçeceği ile ilgili gruplara ayrılmıştır. Bu gruplardan biri olan İmâmiyye, Askeri'nin yerini alacak bir oğlunun varlığından bahsetmiştir. İmâmiyye âlimleri onun varlığına, gaybetine yönelik Kur'an, sünnet ve imamların açıklamalarından deliller sunmuşlardır. Hasan el-Askeri'nin vefatıyla başlayıp 329 tarihine kadar süren dönem Gaybet-i Suğrâ olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem de imam halkla irtibatını sefirler aracılığıyla sağlamıştır. Dördüncü son sefirin vefatıyla Gaybet-i Kübrâ dönemine girilmiştir ve bu dönem

²²⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, “Gâib”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 292; Avni İlhan, “Gaybet”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 410; Cemil Hakyemez, “On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı”, *Marife*, 13 (3), 2008, 9-10.

²³⁰ Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 90; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 170; Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Sa'd b. el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 1992, 35; Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed b. Muhyiddin Abdül Hamid, Beyrut 1995, 23; Halil İbrahim Bulut, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 2005, 176; Sayın Dalkıran, “Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar”, *Dini Araştırmalar*, 7 (19), 2004, 152.

²³¹ Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 85; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 204; Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Sa'd b. el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 32.

²³² Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 34; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 31; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 184-185.

²³³ Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 97; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 61; Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Sa'd b. el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 77; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 195.

²³⁴ Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 100; Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Sa'd b. el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 87.

²³⁵ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî ve Sa'd b. el-Kummî, *Fıraku's-Şi'a*, 108; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, 64.

devam etmektedir. İmamın gaybetiyle ilişkili farklı sebepler ileri sürülmüş, gaybet konusunu ele alan aklî ve naklî delillerden müteşekkil eserler yazılmıştır.²³⁶

Muhakkık Hillî'nin gaybet ile ilgili fikirlerini anlaşılır kılmak için, Küleyni'nin (ö. 329/941) *el-Kâfi*, Nu'manî'nin (ö. 360/971) *Kitabu'l-Gaybe*, Şeyh Sadûk'un (ö. 381/991) *Kemalü'd-Din*, Şeyh Müfid'in (ö. 413/1022) *el-Fusûlü'l-Aşere fi'l-Gaybe*, Şerif el-Murtazâ'nın (ö. 436/1044) *el-Mukniü fi'l-Gaybe* adlı eserlerine müracaat edilmiş, karşılaştırma yapılmıştır. Nitekim Hillî de gaybetle bağlantılı aklî ve naklî delilleri bir arada sunmuştur. İmamın ismi, soyu ve varlığına ilişkin peygamber ve imamlardan gelen mütevâtir haberleri, delil olarak kabul etmiştir. Muhakkık, gaybet konusunu sorular üzerinden anlatmıştır. Muhakkık, imamın tayinini gösteren haberleri, doğumu ve onu gören kimseyi, gaybetin meydana gelme ve imamın dostlarından gizlenme sebebi, gaybet döneminde hükümlerin durumu ve imamın ömrünün süresi gibi muhaliflerin sorduğu beş önemli soruya cevap verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.²³⁷

Ona göre imamın her dönemde var olması ve mâsumiyeti gaybet için delildir.²³⁸ Muhakkık, konuyu temellendirmede aklî delil de kullanmıştır. Buna göre her zamanda imamın mevcudiyeti ve mâsumiyeti, imamın imâmetini göstermekte, varlığına delil teşkil etmekte, doğumunu ihtiva etmekte ve onu görmek isteyeneye fayda sağlamaktadır. Buna, nakledilenler işte bu akli delili güçlendirmek için ileri sürülmüştür.²³⁹ Şerif Murtazâ ise gaybetin geçerliliğini iki koşula bağlamıştır. Bunlardan birincisi imamın imâmeti, ikincisi mâsumiyetidir. Akıl tüm zamanlarda imamın imâmetini ve mâsumiyetini gerekli görmüştür.²⁴⁰ Bu durumda Hillî ve Murtazâ aynı görüşü savunmaktadır.

Hillî, imamın tayin edilmiş olduğu gerçeği üzerinde çok sayıda nassın varlığını ifade etmektedir. Onlardan bazıları şunlardır: Câbir Hz. Peygamber'in şöyle söylediğini rivayet etmiştir: "Adı Mehdi, benim adım, künyesi benim künyemdir, o gaybette

²³⁶ Mustafa Öz, "Mehdî el-Muntazar", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 376-377.

²³⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî 'iyye*, 276-277.

²³⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî 'iyye*, 276.

²³⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî 'iyye*, 277.

²⁴⁰ Şerif el-Murtazâ, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Musevi, *el-Mukni'u fi'l-Gaybe*, thk. Muhammed Ali el-Hekim, Beyrut 1998, 34-35; Cemil Hakyemez, *Şîa'da Gaybet İnanç ve Gaib On İkinci İmam El-Mehdî* (3. Baskı), İSAM Yayınları, Ankara, 2017, 195.

olduğunda topluluklar yolunu kaybeder. O, delip geçen alevli bir ateş parçası gibi olur, yeryüzü zulüm ve haksızlıkla doldurulduğunda onu adaletle doldurur.”²⁴¹

Esbağ Müminlerin Emiri’nin şöyle dediğini aktarır: “Benim neslimden on birincisi, yeryüzü haksızlık ve zulümle dolduğunda onu adaletle doldurur.”²⁴²

Câbir’den “Şöyle söyledi: Resûlullahın kızı Fâtıma hanımefendinin yanına girdim Hasan’ın doğumundan dolayı neşeli idi, Fâtıma’nın yanında beyaz, benzersiz bir sayfa vardı, ona şöyle söyledim: Ey kadınların hanımefendisi bu sayfa nedir? Bunun üzerine o şöyle söyledi: Onda oğlumdan olan imamların isimleri vardır, sonra şöyle dedi: Sen açıktan içine bakabilirsin, o sayfada on iki imamın isimlerini okudum. O isimler Ebû’l-Kasım Muhammed b. Hasan’dan başlayıp hüccet Kâim’de sona erdi.”²⁴³ Aynı rivayetin bir başka şekli şöyledir: “Fâtıma’nın yanına girdim, vasîlerin isimlerinin yazılı olduğu levha önündeydi. Bunun üzerine on ikisini saydım, onların sonuncusu Kâim’dir.” Başka bir rivatte ise: “Onların üçü Muhammed ve dördü Ali’dir.” Şeklindedir. Bir başka rivayette de şöyle söylenir: Yusuf’un ve İmran’ın oğlu Musa’nın benzeri soyumdan dokuzuncusudur, o Ehl-i beyt Kâim’imizdir.” Aktarılan bir diğer rivayette ise: “Bu ümmetin Kâim’i soyumdan dokuzuncusudur ve o gaybet sahibidir.” “On ikisi Mehdi’dir. Onların ilki Ali b. Ebû Tâlib, sonuncuları soyumdan dokuzuncusudur, gerçekten o Kâim’dir.” Muhakkık’ın yer verdiği bir diğer rivayette ise Ali b. Hüseyin’in şöyle dediği aktarılır: “Allah, Muhammed, Ali ve imamların on birini, varlıklar yaratılmadan önce Allah’a kulluk eden yüce ruhların nurundan yarattı. Onlar Muhammed’in ailesinden yol gösterici imamlardır.”²⁴⁴

Muhakkık’ın imamın tayini hakkında zikrettiği Hz. Fâtıma’nın yanındaki levha ve sayfayla ilgili rivayetlerin benzerleri Şeyh Sadûk’un eserinde de mevcuttur.²⁴⁵ Hillî, Hz. Hüseyin’den aktardığı rivayetlerin senedini tamamıyla vermemiş, bazen de metnin önemli bir kısmını vermekle yetinmiştir.²⁴⁶

²⁴¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 277-278.

²⁴² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 277-278.

²⁴³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 277-278.

²⁴⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 278-279.

²⁴⁵ Şeyh Sadûk, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali el-Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Kemalü’ d-Din ve Temâmü’ n-Ni’ me I-II* (5. Baskı), thk. Ali Ekber Gaffarî, y.y. 1429, I, 290-291, 293, 294.

²⁴⁶ Bu durum Şeyh Sadûk’un Hüseyin’den naklettiği rivayetlerle karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Bkz. Şeyh Sadûk, *Kemalü’ d-Din ve Temâmü’ n-Ni’ me*, I, 297-299.

Muhakkık Hillî, imamın doğumu ve bizzat görülme meselesi hakkındaki açıklamayı naklî delillerle yapmıştır. Ona göre imamın doğumu gizli tutulmuş, doğumu hizmetçileri olan bir kadın haber vermiştir. Daha sonra babası doğumunu duyurmuş, imama ait şer'î nesep gerçekleşmiştir. Askerî'nin halası Hakime bint Muhammed b. Ali, imamın doğumu sırasında meydana gelenleri aktarmıştır: “Onu yüzünü secde ederken, dizlerinin üstüne otururken, işaret parmağını semaya kaldırmış olarak gördüm ve o şöyle diyordu: “Ben şahadet ederim ki Allah’tan başka ilah yoktur, dedem resûlullah, babam müminlerin emiridir.” Sonra kendisine ulaşınca kadar imamları saydı. “Allah’ım saydığımı gerçekleştir ve isteğimi yerine getir.” İmamın dizlerinin üzerine oturduğu ve şöyle söylediği aktarılır: “Karanlık iddiasını Allah’ın hücceti çürütmüştür, bize konuşmaya müsaade ederse şüpheyi gidermek içindir.”²⁴⁷

Hizmetçi Ebû Ğanem’in şöyle söylediği haber verilmiştir: “Kardeşim Muhammed’in oğludur, onun adı da Muhammed’dir. Onu ashabına sundu ve şöyle söyledi: Bu benden sonra sizin efendinizdir.” Ebû Hârûn’un da şöyle söylediği aktarılır: “Sâhibüzzamânı gördüm, 256 yılında Cuma günü doğmuştur.”²⁴⁸ Muhammed b. İbrahim el-Kûfî’den Ebu Muhammed bana koyun gönderdi ve şöyle söyledi: Bu oğlum Muhammed’in akıkasıdır. Hillî, onu bizzat görenlerin çokluğu ve Ebû Hârûn’un onlardan biri olduğunu ifade etmiş, bununla ilgili başka bir rivayet de nakletmiştir. Muaviye b. Hakem, Eyyüb b. Nuh, Muhammed b. Osman el-Amrî şöyle söylemişlerdir: “Biz kırk adam Ebû Muhammed’in evinde idik, bize oğlunu gösterdi ve şöyle söyledi: Bu benden sonra imamınız ve halifenizdir.”²⁴⁹

On ikinci imamın doğumunun duyurulmaması ve gizlenmesine yönelik Şeyh Müfid’e göre insan cariye olan çocuğu zarar görmesin diye eşi ve ailesinden saklayabilir, çocuğa zarar verilmeyeceği anlaşıldığında ve miras haklarından faydalanması durumu ortaya çıktığında ise onun varlığını duyurabilir. Ona göre bazı krallar da çocuğunun doğumunu herkese duyurmamıştır. Örnek olarak Fars, Rum, Hint krallarını ve Keyhüsrev’i vermiştir. Keyhüsrev’i Türk meliki kızı olan annesi dede

²⁴⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 279; Gaybet konusunda kadınların oynadığı rolle ilgili bkz. Said Amir Arjomand, “İmâmiyye Şiası’nda İmâmet Krizi ve Gaybet Kurumu”, çev. Ali Avcu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 2010, 566.

²⁴⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 280-281.

²⁴⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 280-281.

Keykavus'tan gizlemiştir.²⁵⁰ Şeyh Müfid İmamın doğumu meselesini Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın doğumunun gizliliğine benzetmiştir. Hasan el-Askerî bir oğlu olduğunu bildirmiş, doğum için yardıma gelen kadın, ev sahibi ve orada bulunanlar bu duruma şahit olmuşlardır. İlim ve takva sahibinden bir grup Hasan el-Askerî'nin bir oğlu olduğunu ve kendisinden sonra o çocuğun imâmete geçeceğini haber verdiğini nakletmiştir. Bu insanların bir kısmı çocuğu küçükken bir kısmı da büyüdüğünde görmüşlerdir.²⁵¹ Hasan el-Askerî'nin oğlunun varlığına dair iddialar olduğu gibi kendi ailesinden kardeşi Ca'fer b. Ali, Hasan el-Askerî'nin bir oğlu olduğunu kabul etmemiştir. Müfid, Ca'fer'in kabul etmeme gerekçesini miras olarak ileri sürmüştür. Kâim'in amcasının yaptığını peygamberin amcası Ebû Leheb'in yaptığına benzetmiştir. Çünkü Ebû Leheb de Hz. Peygamber'in nübüvvetini kabul etmediği gibi Ca'fer'de kardeşinin bir oğlu olduğunu inkâr etmektedir.²⁵² Fakat Muhakkık, Ca'fer'in kardeşinin oğlunu kabul etmediğine dair bir görüşe yer vermemiştir. O, aktardığı bir rivayette Kâim'in doğum tarihini 256 yılı olarak kaydetmiştir. Bu tarih Küleynî'nin Sâhibüzzâmının doğumuna ilişkin aktardığı rivayetlerden birinde bulunmaktadır.²⁵³ Şeyh Sadûk'un aktardığı bir rivayete ve Ebû Ca'fer Tûsî'ye göre ise on ikinci imam 256 yılında doğmuştur.²⁵⁴ Kaynaklarda farklı tarih belirten de olmuştur.

Muhakkık, imamın doğduğu sırada meydana gelenleri eserinde aktarmıştır. Ancak Kâim'in yaptığı söylenen şeyleri yeni doğan bir çocuğun yapması pek mümkün değildir. İşte burada mûcize kavramı devereğe girmektedir. Müfid'e göre mûcize sadece peygamberlere has değildir. Mûcize peygamberlik iddiasını doğrulamada delil teşkil ettiği gibi imamın imâmetini doğrulamada da delildir. Müfid, mûcizenin peygamberlere özel olmadığını ispatlamak için Kur'an-ı Kerim'den deliller sunmuştur. İlki Hz. İsa'nın annesi Meryem ile ilgilidir. "Zekeriyya ne zaman kızın bulunduğu yere girse, onun yanında yeni bir yiyecek bulurdu. Meryem bu sana nereden geldi? deyince, o da: "Bu Allah katındandır." derdi. Şüphesiz Allah, dilediğine hesapsız rızık verir. Orada Zekeriyya, Rabbine dua etti: Rabbim! Bana katından hayırlı bir nesil ver. Şüphesiz sen,

²⁵⁰ Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârîsî ek-Ukberî, el-*Fusûlü'l-Aşere fi'l-Gaybe* (1. Baskı), thk. Fars el-Hasûn, y.y. 1413, 53-55.

²⁵¹ Şeyh Müfid, el-*Fusûlü'l-Aşere fi'l-Gaybe*, 58-59.

²⁵² Şeyh Müfid, el-*Fusûlü'l-Aşere fi'l-Gaybe*, 61,63.

²⁵³ el-Küleynî, el-*Kâfi*, I, 514.

²⁵⁴ Şeyh Sadûk, *Kemalü'd-Din ve Temâmü'n-Ni'me*, II, 395; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe* (1. Baskı), Necef ts., 261.

duayı hakkıyla işitensin dedi.”²⁵⁵ Meryem peygamber değildir, fakat Allah’ın salih kullarındandır. Bu sebeple böyle bir mûzice meydana gelmiştir. Diğer bir örnek de Allah Hz. Musa’nın annesine vahyetmiştir. Böylece Müfid bu delillerden hareketle imamın mûcize gösterebileceğini ileri sürmektedir.²⁵⁶

Muhakkık Hillî, gaybetin nedenini imama zarar gelmesi endişesine bağlamıştır. O, imamın bu durumunu Hz. Peygamber’in mağarada gizlenmesine benzetmiş, “İmamınızın gaybet durumu, Hz. Peygamber’in durumuyla aynı değildir.” diyenlere de karşı çıkmıştır. İmamın durumuyla atalarının durumu farklıdır, onlar kendilerine güvenmişler, ancak o korkmuştur veya imam gizlenmek suretiyle vereceği mesajı ulaştırmak için gaybeti tercih etmiştir.²⁵⁷ Şerif el-Murtazâ’ya göre imam zalimlerden korktuğu için gizlenmiştir. Bu şekilde davranmakla tedbir almış olmaktadır. İmam yeri geldiğinde bu imkândan faydalanmıştır. Gizlenmesindeki amaçları arasında suç işleyenleri ıslah etmek, zalimlerle savaşmak, hududları uygulamak, düşmanların yollarını kapamak ve zalimi mazlumdandan ayırmak da vardır. Can güvenliğinden endişe duyduğunda imanın gaybeti gereklidir. Çünkü zarardan sakınmak aklen ve naklen vaciptir. Peygamber de kendisine ulaşacak zarardan korktuğu için mağarada saklanmıştır.²⁵⁸ Şeyh Müfid (ö. 413/1022) gaybetin gerekçesi olarak korkuyu ileri sürmüştür, çünkü Kâim’in düşmanları çoktur, kendisini onlardan korumak için gaybete girmesi gerekmiştir. Onun durumu ilk zamanlardaki imamların durumundan daha zordur.²⁵⁹ Şeyh Sadûk(ö. 381/991) konuyu “Gaybetin illeti” adlı müstakil bir başlık altında ele almış, konuyla ilgili rivayetleri aktarmıştır. Ona göre Kâim gaybete, öldürülme korkusu nedeniyle girmiştir.²⁶⁰

Küleynî’ye (ö. 329/940) göre gaybetin ikinci sebebi, Allah’ın kullarını gaybetle sınamasıdır.²⁶¹ İnsanlar gaybete giren imamın doğmadığı yahut babasının vefatından iki yıl önce doğduğu ile ilgili şüphe edeceklerdir. İşte Allah bu durum karşısında insanların nasıl bir davranış sergileyeceğini ortaya çıkarmak için onları sınamak istemiştir.²⁶²

²⁵⁵ Âl-i İmrân: 3/37-38.

²⁵⁶ Şeyh Müfid, *el-Fusûlû’l-Aşere fî’l-Gaybe*, 123-124.

²⁵⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’-d-dîn ve er-Risâletü’l-Mâtî’iyye*, 282.

²⁵⁸ Şerif el-Murtazâ, *el-Mukni’u fî’l-Gaybe*, 52.

²⁵⁹ Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârîsî ek-Ukberî, *er-Risâletü’s-Sâliye fî’l-Gaybe*, thk. Alâu Âl-Ca’fer, 1413, 3.

²⁶⁰ Şeyh Sadûk, *Kemalü’-d-Din ve Temâmü’n-Ni‘me*, II, 437.

²⁶¹ el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 336.

²⁶² el-Küleynî, *el-Kâfi*, I, 337; Şeyh Sadûk, *Kemalü’-d-Din ve Temâmü’n-Ni‘me*, II, 321-322.

Nu‘mani’ye (ö. 360/970) göre bu hususta Allah insanları çirkin filleri, kötü işleri, zayıf itaatleri, acele etmeleri ve arzularına uymalarından dolayı imtihan etmiş, onlardan şüpheyi gidermemiş ve şüpheyi onların kalplerine yerleştirmiştir. Bu yüzden onların çok azı dinde sabit kalmış ve Allah’ın ipine sarılmıştır.²⁶³

Muhakkık Hillî ise gaybetin ikinci sebebi olarak kabul ettikleri imtihana yönelik açık bir ifade kullanmamıştır. Şerif Murtazâ (ö. 436/1044) diğer âlimlerden farklı olarak imamın gaybetine mutlaka bir sebep göstermeyi gerekli görmemiştir. İmamın hikmet gereği gaybet girmesi de mümkündür. Ona göre bu olayın ayrıntılı bilinmesine de gerek yoktur.²⁶⁴ İmami âlimler gaybetin sebepleri etrafında benzer söylemler üzerinde dururken Şerif Murtazâ onlardan sebebin mutlaka gerekli olmadığı noktasında ayrılmaktadır. Fakat yukarıda o da imamın gaybetinin gerekçeleri arasında can güvenliği endişesinden söz etmiştir. Hillî’de imamın gaybete girme sebebinin korku olması yönünde, kendinden önceki imami âlimlerle benzer görüşlere sahiptir.

Muhakkık imamın gaybet döneminde velilerden gizlenmesi meselesinde kendi görüşünü belirtmeden önce, “imamın yakınlarıyla görüşme haberinin yayılması, düşmanlarından ve imamın doğruluğunu gösteren mûcize üzerine velinin şüphe etmesinden korktuğundan dolayı onlara görünmediği” gibi konulara dair muhtemel görüşleri vermiştir. Buna göre Muhakkık Hillî, imamın yakınlarına görünmemesini kabul etmemiş, görüldüğü kimsenin kötü yönlerinin ortadan kalkması durumunda görünmesini caiz görmüştür.²⁶⁵ Şerîf Murtazâ’ya göre ise dostlarından gizlenme sebebi onlarla görüşmekten korkması değil, onlarla görüştüğüne dair haberin duyulması ve bunun, kasıtsız da olsa, can güvenliğini tehlikeye atması ihtimali nedeniyledir.²⁶⁶

Muhakkık Hillî’ye göre varlığında hudud ve diğer hükümleri yerine getirme sorumluluğu imama aittir. Gaybet durumunda ise o hükümler hak eden kimse tarafından uygulanmaya devam etmektedir. Muhakkık’ın cevaplandığı son soru gaybetteki imamın yaşam süresidir. Ona göre Kâim’in ömrünün bir sınırı yoktur. O, Kur’anı-ı Kerim’in salihlerden olan Nuh’un 950 yıldan fazla yaşayacağını haber verdiğini, tarihçilerin naklinde dindar kabul edilmeyen 107 yıl yaşayan Şeddad b. Âd b. İrem’i

²⁶³ Muhammed b. İbrâhim en-Nu‘mânî, *Kitâbü'l-Gaybe* (1. Baskı), thk. Fars Hassün Kerim, y.y. 2011, 28.

²⁶⁴ Şerîf el-Murtazâ, *el-Mukni ‘u fi ‘l-Gaybe*, 41.

²⁶⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâtî ‘iyye*, 282-283.

²⁶⁶ Şerîf el-Murtazâ, *el-Mukni ‘u fi ‘l-Gaybe*, 61-62.

örnek verdiğini ve Hızır'ın varlığının mezhepler arasında bilindiğini belirtmektedir. Ona göre Kâim'in ömrü uzundur, eğer taassup tarafları bunu inkâr ederlerse Şiîlerin de bu konuyla ilgili nakilleri olduğunu savunmuştur.²⁶⁷ O, bu bağlamda Süleyman peygamberin 712, Selmân-ı Fârisî'nin 450 yıl yaşadığını örnek vermiştir.²⁶⁸ Muhakkık'ın verdiği bu örneklerin benzerini Şeyh Sadûk'un eserinde de görmek mümkündür. Şeyh Sadûk, Şeddad b. Âd'ın 900 sene yaşadığına dair rivayeti aktarmıştır. Ona göre Şeddad'ın yaşamasına izin verilmişken Kâim'in yaşaması neden caiz olarak görülmesin?²⁶⁹ Kaldı ki Kâim, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Eyyüp ve Hz. Muhammed gibi peygamberlere birçok yönden benzemektedir. Hz. Nuh'un ömrü uzundur. Hz. İbrahim'in doğumu düşmanlardan saklanmıştır. Hz. Musa düşmanlarından korktuğundan dolayı gaybete girmiştir. Hz. İsa'nın ölümü hakkında insanlar ihtilafa düşmüştür. Hz. Eyyüp başına gelen musibetten kurtulmuştur. Son olarak Hz. Muhammed ise kılıçla çıkmıştır.²⁷⁰ Nu'manî aktardığı bir haberde imamın 120 yıl yaşayıp gaybete gireceğini, sonra 32 yaşında bir genç olarak ortaya çıkacağını bildirmiştir.²⁷¹ Muhakkık Hillî anlatımını imamın yaşam süresiyle sınırlı tutmuş, onun zuhuruna yönelik görüş belirtmemiştir. Ancak imamın zuhuruyla ilgili görüş bildirenler de mevcuttur. Küleynî ise Kâim'in ortaya çıkacağı zamanı belirtenlerin yalancı olduklarını, Allah'ın onların belirledikleri vakte muhalefet edeceğine dair rivayetleri aktarmıştır.²⁷²

2.3. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN NÜBÜVVET GÖRÜŞLERİ

Peygamberlik, Allah'ın seçtiği insanları vahiy göndererek ilahi vazife ile sorumlu tutmasıdır. Bu görevi peygamberler ilahi buyrukları insanlara tebliğ ederek yerine getirmişlerdir.²⁷³ Onları ifade etmede resûl ve nebî kavramları kullanılmıştır. Resûl sözlükte elçi ve kendisine gönderilen haberlere uyan anlamına gelmektedir. Resûl, aynı

²⁶⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî 'iyye*, 283-284.

²⁶⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî 'iyye*, 313.

²⁶⁹ Şeyh Sadûk, *Kemalü'd-Din ve Temâmü'n-Ni'me*, II, 503.

²⁷⁰ Şeyh Sadûk, *Kemalü'd-Din ve Temâmü'n-Ni'me*, II, 521.

²⁷¹ en-Nu'mânî, *Kitâbü'l-Gaybe*, 195.

²⁷² el-Kuleynî, *el-Kâfi*, I, 368; Mehmet Zeki İşcan, "İmamiyye Şiasında Politik Bir Teori Olarak İmamet'in İmkânı", *Ekev Akedemi Dergisi*, 6 (10), 2002, 75.

²⁷³ Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Şa-to İlahiyat, İstanbul 2001, 174.

kökten gelen risalet (görev) anlamında da kullanılmıştır.²⁷⁴ Terim olarak Allah'ın vahyettiği emirleri tebliğ etmekle sorumlu olan, kendisine kitap ve şariat verilen peygambere²⁷⁵ denilmektedir. Nebî kelimesi “Allah’tan haber veren” anlamını taşıdığı gibi, “en-nebvet” veya “en-nebâvet” kelimelerinden türediğinde manası yaratılmışların en şerefliisi olmaktadır. Peygamberlik makamı üstünlük veya yükseklik ifade etmektedir.²⁷⁶ Teftâzânî’ye göre nebî, Allah'ın vahyettiğini tebliğ etmek için gönderdiği insandır.²⁷⁷ Nebî’nin terim anlamı Allah'ın vahyettiğini insanlara bildiren kendisine ait mustakil bir şeriatı bulunmayandır. O, önceki peygamberin şeriatı ile amel edip insanlara onu açıklamaktadır.²⁷⁸ Tanımlardan hareketle resûl ve nebî ayrımı yapılmaktadır. Sünnî kaynakların bazılarında resûl ve nebî ayrımı yapılırken, Mu‘tezile düşüncede ikisi arasında bir fark olmadığına dair kanaat ayetlerle desteklenmektedir.²⁷⁹

Muhakkık Hillî’ye göre ise resûl “beşer vasıtası olmaksızın Allah'ın vazifelendirdiği”, nebî “beşer vasıtası olmaksızın Allah’tan haber veren”, insan anlamına gelmektedir.²⁸⁰ O, tarifleriyle resûl ve nebîyi birbirinden ayırmıştır. Yaptığı ayrım “görevlendirme” ve “haber verme” noktasında Sünnî âlimlerden farklı değildir. Şeyh Müfid’in resûl ve nebî ayrımında bütün peygamberler nebîdir. Şariat getirme resûle tahsis edilmiştir. O tanımlarında “beşer vasıtası olmaksızın” kaydına yer vermiştir.²⁸¹ “Beşer vasıtası olmaksızın” şartıyla, Allah ile peygamber arasında aracı meleğin varlığı kabul edilmekte, imam ve âlim onun dışında tutulmaktadır. Çünkü Allah ile onlar arasındaki aracının peygamber olduğu söylenmektedir.²⁸²

²⁷⁴ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab* I-XV (1. Baskı), Dâru Sadr, Beyrut 1990, XI, 284; Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988, 273.

²⁷⁵ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 6.

²⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, I, 163; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 273.

²⁷⁷ et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsıd*, V, 5.

²⁷⁸ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 274.

²⁷⁹ Salih Sabri Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul ts., 16-18.

²⁸⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l-Mâtî'iyye*, 153.

²⁸¹ Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-'Ukberî el-Bağdâdî, *en-Nüketü'l-İ'tikâdiyye* (1. Baskı), thk. Rızâ Muhtârî, y.y. 1413, 34; bkz. Zülfikar Durmuş, “İslâm Düşüncesinde Resul-Nebi Ayrımı –Kur'an Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım–”, *Diyanet İlmî Dergi*, 44 (3), 2008, 60.

²⁸² Halife Keskin, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, 117; Allâme el-Hillî, *el-Bâbü'l-hâdî 'aşer*, thk. Mehdi Muhakkık, (Şerh edenler Mikdâd b. Abdullah es-Süyûri en-Nâfî 'yevme'l-haşr ve Ebû'l-Feth b. Maḥdûm el-Hüseynî Miftâhu'l-bâb), Meşhed 1368, 34. Eser adı geçen şerhleri ile birlikte yayımlanmıştır. Aynı kaydı Ebû Ca'fer Tûsî'nin nebi tanımında görmek için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *Resâ'ilü'l-'aşr* (2. Baskı), y.y. 1414, 111; Metin Bozan, “İmamiyye Şiası'nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”, *Dinî Araştırmalar*, 9 (26), 2006, 109.

Muhakkık'a göre resûl (elçi) ismi Allah'ın görevlendirdiği meleğe verilmektedir, fakat o meleğin peygamber olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü peygamberlik görevi insana mahsustur.²⁸³ Hillî'nin ifade ettiği lügatta elçi anlamında olan resûl kelimesiyle bazen de "melek" kastedildiğinin örneğini, Hûd suresinde "Ey Lût! Biz Rabbinin elçileriyiz"²⁸⁴ ayetinde görmek mümkündür. Ayetteki elçilerle melekler kastedilmiştir.²⁸⁵ Resûl kelimesi Kur'an'da "melek" anlamında kullanıldığı gibi birçok ayette "peygamber" anlamındadır.²⁸⁶ Ona göre peygamber göndermek hüsündür, çünkü aklen maslahatta hüsnün varlığı ve kötülüklerde yokluğu mümkündür. Peygamber göndermenin hüsn yönü, resûlun kullar için dini maslahatlarda ve dünya işlerinde yol gösterici olmasıyla bilinmektedir. Hâlbuki Hindistan'da bulunan bir gruba göre peygamber göndermek kubuh/kötülüktür. Onlara göre resûlun getirdiğini zaten akıl göstermektedir, eğer akılla çelişen bir şey getirirse de ona itaat mümkün değildir. Muhakkık Hillî'ye göre akıl lütuf olan şeyi göstermektedir. Lütuf ise vaciptir. Fakat namaz ve oruç gibi şeyleri Allah bildirmediği sürece aklın bilme imkânı yoktur. Bundan dolayı Allah'ın peygamber göndermesi gerekmektedir. Peygamber göndermek lütuf olarak Allah'a vaciptir.²⁸⁷ Buna göre Muhakkık Hillî peygamber göndermenin gerekliliğini hüsn ve lütuf ile açıklamıştır.

Muhakkık Hillî'nin ele aldığı diğer bir mesele peygamberlerin sıfatlarından biri olan "ismet"tir. İsmetin kapsamı ve niteliği âlimler tarafından tartışılmıştır. Tartışmaların peygamberlerin tebliğ görevini icra ederken hata yapıp yapmayacakları, yaparlarsa hatalarının ne şekilde olacağı, peygamberlerin nübüvvetle vazifelendirilmeden önce masum olup olmadıkları etrafında yoğunlaştığını söylemek mümkündür.²⁸⁸ Muhakkık önce bu konudaki farklı görüşleri sunmuş, ardından kendi kanaatini ifade etmiştir. Ona göre peygamberler tebliğ görevini yerine getirirken tebliği yaralayan veya kabulünü zorlaştıran her türlü vasıftan korunmuştur. Yine onlarda-çocuk dahi olsalar- akıl ve sağlıklı görüş sahibi olma da temel kabuller arasındadır. Ayrıca peygamberlerin lutilik gibi iğrenç bir vasıftan ve yellenme gibi özellikten masum

²⁸³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî* 'iyye, 153.

²⁸⁴ Hûd: 11/81.

²⁸⁵ Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, 16-17; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* I-XVI, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire ts., XV, 423.

²⁸⁶ Yavuz, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, 17; Mâide: 5/67, En'âm: 6/48.

²⁸⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî* 'iyye, 153-154.

²⁸⁸ Mustafa Şen, "İsmet Sıfatının Kur'an Yorumuna Etkisi (Hz. Dâvûd Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi*, 23 (77), 2019, 299.

olduğunda da ittifak vardır. Peygamberlerin cüzzam ve alaca hastalığına yakalanabileceği konusunda ihtilaf edilse de âma ve sağır olmaları caiz kategorisindedir.²⁸⁹

Peygamberlerin masiyetler konusundaki durumuna değinen Muhakkık Hillî, bu konuda ihtilafın olduğunu belirtmiştir. Bazılarının peygamberlerin sadece tebliğde masum olduğunu, onun dışında masumiyetin olamayacağını savunduklarını ifade etmiştir. Ancak kendi kanaatini “doğrusu peygamberler nübüvvet öncesinde ve sonrasında masumdurlar” şeklinde tespit eder, hatta peygamberlerin yanılmaktan dahi masum olduklarını belirterek peygamberin her durumda masum olduğunu savunmuştur. Ona göre tebliğde hata yapmak haberin güvenilirliğini kaldırdığı gibi peygamber göndermedeki amacı da iptal etmektedir. Peygamber nübüvvet öncesinde de bilerek küçük-büyük günah işlemekten korunmuştur.²⁹⁰ O, bu görüşünü “Zalimler benim ahdime nail olmaz”²⁹¹ ayetiyle desteklemiştir. Şerîf Murtazâ’ya göre İmâmiyye peygamberlerin nübüvvetten önce veya sonra küçük-büyük günah işlemediklerine inanmakta ve bu inanca imamları da dâhil etmektedirler.²⁹² Muhakkık Hillî ise nübüvvet başlığı altında imamların ismetine değinmemiştir. Peygamberlerin hiçbir durumda günah fiilini gerçekleştirmediği fikri İmâmiyye ile örtüşmektedir.

Muhakkık Hillî’ye göre Kur’an-ı Kerim’de ve haberlerin çoğunda hatanın meydana geldiğine dair olaylar vardır. Bunlar tevilin bir çeşidi olarak yorumlanmaktadır, çünkü delillerin birbiriyle çelişmesi mümkün değildir. O, bu çerçevede ülü’l-azm peygamberlere Hz. Âdem’i de ekleyip, onları anlatan ayetlerin bir kısmını, ismet anlayışına uygun biçimde, başkalarına cevap vermek adına, *literal* yoruma tabi tutmuştur.²⁹³

“Âdem Rabbi’nin emrinden çıktı da şaşırdı.”²⁹⁴ Ayetteki “isyan” kelimesi ona göre muhalefet etmek anlamındadır. Bu muhalefetin vacip yahut mendup emre olması muhtemeldir. Hillî, Hz. Âdem’in emre muhalefet ederek mendubu terkettiğini

²⁸⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 154.

²⁹⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 155.

²⁹¹ Bakara: 2/124.

²⁹² Şerîf el-Murtazâ, Ebü’l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Musevî, *Tenzîhü’l-enbiyâ* (2. Baskı), Darü’l-Edva, Beyrut 1989, 15; Mahmut Çınar, “Peygamber’e İtaatın Bir Dayanağı Olarak İsmet Meselesi”, *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 7-8, 2018, 334-335.

²⁹³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’l Mâtî’iyye*, 156.

²⁹⁴ Tâhâ: 20/121.

savunmuştur.²⁹⁵ Benzer yorumu Tûsî, Allah'ın Hz. Âdem'e "ağaca yaklaşmayın" emrini içeren ayete yapmıştır.²⁹⁶ Muhakkık, o ayete şu anlamı vermiştir: Âdem rabbine muhalefet etmiş, bu yüzden başarısız olmuş ve istediğine ulaşamamıştır. Hz. Nuh kıssasında "Ey Rabbim! Oğlum benim ehlimdendi, senin vaadin elbette haktır ve gerçektir." Allah "Ey Nuh! O kesinlikle senin ehlinde değildir."²⁹⁷ cevabını vermiştir. Hillî, ayetin Hz. Nuh'un hata ettiğini göstermediği kanaatindedir. Onun durumunu vahiyle uyarılan peygamberlere benzetmiştir. Hz. İbrahim kıssasında "Babamı da bağışla, çünkü o yanlış gidenlerdendir."²⁹⁸ Hillî'ye göre Hz. İbrahim babası için Allah'tan af dilemiştir, fakat babasının affedilmemesi ile cahil olmamıştır. Hz. İbrahim "Üzerine gece bastırınca, bir yıldız gördü: "Rabbim budur" dedi. Yıldız batınca da; "Ben batanları sevmem" dedi."²⁹⁹ İbrahim peygamber bu söylediğini ay ve güneş için de tekrar etmiştir. Hz. İbrahim'in "Rabbim budur" sözü inkârı değil inancının doğruluğunu göstermektedir. Hz. İbrahim'in o inancı (yıldızı ilah edinme) içinde taşıdığını kabul etmemiştir. Ehl-i nazarın bu ayetleri istidlal yöntemiyle açıkladığını ileri sürmüştür. Hz. Musa kıssasında "O iş senin imtihanından başka bir şey değildi."³⁰⁰ Ayetindeki "fitne" ile kastedilenin imtihan olduğunu söylemiş, bu doğrultuda "Seni sıkı bir denemeden geçirdik"³⁰¹ ve "Kendilerini sınamak için"³⁰² ayetlerini delil getirmiştir. Hz. İsa kıssasında "Eğer onları bağışlarsan, şüphesiz sen daima üstünsün, hikmet sahibisin."³⁰³ Ayette ifade edildiği üzere Hz. İsa hak edenin cezaya çarptırılması gereğini bilmektedir ancak o, istiğfar talebin de bunu düşürmeyeceğini bilmekteydi. Hz. İsa'nın bu durumu onun ismetine zeval getirmemiştir. Hz. Muhammed kıssasında "Allah senin geçmiş ve gelecek günahını bağışlar."³⁰⁴ Ayetteki "günah" kelimesiyle Mekke halkının fetihten önce peygambere yaptığı kastedilmesi muhtemeldir. Fakat İslâmı seçtikleri takdirde onların o günahı affedilmiştir. "Seni yol bilmez bulup yola

²⁹⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 157.

²⁹⁶ et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'an*, takdim Âga Büzürg-i Tahrânî, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts., I, 159; Mustafa Şen, "Peygamberlerin İsmet Sıfatının Kur'an Yorumlarına Etkisi (Hz. Âdem Örneği)", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5 (10), 2018, 406.

²⁹⁷ Hûd: 11/45-46.

²⁹⁸ Şuarâ: 26/86.

²⁹⁹ En'âm: 6/76-78.

³⁰⁰ A'râf: 7/155.

³⁰¹ Tâhâ: 20/40.

³⁰² Tâhâ: 20/131.

³⁰³ Mâide: 5/118.

³⁰⁴ Fetih: 48/2.

iletmedi mi?”³⁰⁵ Ona göre ayetteki “dalâlet” ile Mekke ve Medine arasındaki sapkınlığın anlatılması muhtemeldir. Anlatılan olay kesin olmasa da gerçekleşmesi mümkündür. Ayet hicretten önce Mekke de indirilmeseydi bu görüş hüsün olurdu. Ayeti dünyada kazanç sağlamak, dünya işlerinde veya dinle ilişkisi olmayan şeylerde önlem almaya yormak da mümkündür. “Senden yükünü indirmedik mi?”³⁰⁶ Burada peygambere nisbet edilen “yük” kelimesi Mekke fethi sırasında veya önemli işlerindeki *ağırlık* anlamı taşımaktadır. Nitekim Hillî peygamberin günah işlemesi durumunda ona uyanın da günah işleyeceğini veya tam tersini yapacağını, işlemediği takdirde ise peygambere muhalefet etmiş olacağını ileri sürmüştür.³⁰⁷ Başka bir ifadeyle peygamberin günah işlemesi mümkün değildir.

Muhakkık Hillî’ye göre nübüvvet iddiasında bulunanın iddiasını ispattaki delili mûcize ya da peygamberden gelen nasıttır. Mûcize sözlükte “başkalarının yapmakta aciz kaldığı” manasına gelmektedir. İstılahta ise “iddia sahibinin davetine uygun gerçekleşen olağan üstü fiildir.” Mûcizedeki amaç tasdiktir. Hedef tasdik olmazsa ya anlamsızlık ya da aldatma olur ki, her ikisi de geçersizdir. Anlamsızlık ve aldatma kabul edilmezse üçüncü bir varsayım söz konusu olur. O da mûcizenin iddia sahibinin davetinde tasdik dışında gizli bir maslahat içermesidir. Mûcize o maslahat için gerçekleşir, onda anlamsızlık ve aldatma yoktur, akıl da bu olasılığı destekler. Muhakkık Hillî, tasdik gerçekleşmesini de Allah’ın fiiline bağlamıştır. Lakin başkaca ihtimaller de mevcuttur. Mesela cinlerin bazı fiilleri yapmalarına izin verilmiştir, fakat onların yaptığı gerçek anlamda tasdik değildir. Yine mûcizeyi iddia sahibinin kendisinin de yapması muhtemeldir. Böyle bir durumda mûcize ya iddia sahibinin yeteneğidir, ondan başkası onu kabul etmemiştir, onunla başkasını etkileyememiştir, ya da o fiili büyü ve sihirle gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla bu mûcizede Allah’ın kasteddiği tasdik oluşmamıştır. Muhakkık bütün bu olasılıkları sırasıyla çürütmüştür. Çünkü ona göre hârikulâde işler Allah’ın fiiliyle meydana gelmiştir.³⁰⁸

Ona göre mûcize nübüvvet iddiasında bulunanı tasdik eden ilmi bir yoldur. Eğer mûcize müşahade edilen türden ise bunu tartışmaya gerek yoktur, yine mûcize mütevâtir nakille bize ulaşmışsa buna da itiraz edilemez. Hillî’ye göre mütevâtir, istılahta yalan

³⁰⁵ Duhâ: 93/7.

³⁰⁶ İnşirah: 94/2.

³⁰⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 156-160.

³⁰⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 161-163.

üzerine birleşmesi mümkün olmayan bir topluluğun naklettiğine denir. Bunun karşıtı haber-i vâhiddir. Onunla ilmi meseleleri ıspatlamak mümkün değildir. Çünkü zan ifade etmekte, yakine delil olmamaktadır. Mütevâtirin inanç mevzularında delil kabul edilmesi için üç şartı vardır:

1. Bazı duyu organlarının idrak ettiğı, gördüğü ve duyduğu haberi yalan üzerine birleşmesi mümkün olmayan bir topluluğun haber vermesidir.
2. Yalan üzerine birleşmesi mümkün olmayan bir topluluğun bilinen noktaya ulaşmalarıdır. Bir grup haber verenlerin sayısını kırk, diğer bir grup Bedir ehli, başka bir grup ise yetmiş olarak haber vermektedir. Hâlbuki bilgide ölçü haberin doğruluğudur, haberin üzerine birleşmelerinin ve haber verenlerin sayısının bir önemi yoktur.
3. Tevâtür tabakalarında şartların eşit olması dile getirilmiştir. Bu tabakalardan biri tevâtür derecesine yükseldiğinde yakın elde edilmiştir.³⁰⁹

Elde edilen bilgi zaruri mi yoksa kazanılmış mıdır? Sorusu ile ilgili Muhakkık'a göre üç görüş vardır: İlkine göre mutlak zaruri, ikincisine göre mutlak kazanılmış üçüncüsüne göre ise detaylı (tek tek ele alınan) şeklindedir. Şerif Murtazâ bu görüşü tercih etmiştir. O, Şerif Murtazâ'da mütevatir haberin, ülkeler ve olaylar hakkında zaruri ilim, dinler ve inançlarda kesbîlik ifade ettiğini belirtmektedir.³¹⁰

Nübüvvetle ilgili söz söyleyenler, nesh konusunda ihtilaf etmişlerdir. Onlar neshi caiz görenler ve kabul etmeyenler şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Kabul etmeyenler onun akılla ve nakille irtibatını kurmaktadırlar. Akla dayanarak onların belirttiklerine Muhakkık Hillî cevap vermektedir. “Nesh caiz olursa bedâ gereklidir” sözüne karşılık Hillî bu görüşü kabul etmemiştir. “Allah'ın maslahatın yokluğunu bilen olması ya da olmaması” sözüne cevap olarak Allah'ın bildiğini ifade etmiştir. Nakil de ise Musa'nın “Cumartesiye ebedi bırakmasınlar” sözüne karşılık Hillî neshe, Yahudi nakli delil getirdiklerinden dolayı bunu kabul etmediklerini dile getirmiştir.³¹¹

Muhakkık Hillî'ye göre aklen ve şer'an neshin caiz olduğunu söyleyenler Hz. Muhammed'in nübüvvetinde ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf kısmında yer alan Yahudilerden bir grup ve Hristiyanların hepsi peygamberin nübüvvetine işaret

³⁰⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 164-166.

³¹⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 166-167.

³¹¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 168-170.

olmadığını iddia etmiş, kalanlar da peygamberi gösteren işaretin varlığıyla nübüvvetini ispatlamışlardır. Hz. Muhammed'in nübüvvetine işaret, elinden davetine uygun mûcize ortaya çıkmasıdır. Nübüvvet iddiası aksi ispatlanamayan mütevâtir nakille bilinmektedir. Mütevâtir haber yakın ifade etmektedir. Onun inkârı caizdir denilirse bu meşhur ülkenin varlığı ve rivayet edenin naklettiği olayları inkârın caizliğine benzemektedir. Fakat bu safsatadır.³¹² Gerçekliği ayan bilinen bir şeyin inkârı da mümkün değildir.

Hillî mûcizeleri Kurân ve Kurân dışında nakledilenler şeklinde ikiye ayırmıştır. Mûcizeleri anlatanların geneli onları *aklî*, *hissî* ve *haberî* şeklinde tasnif etmiştir. Daha sistemli olduğundan dolayı bu yaklaşım takip edilmiştir. Aklî mûcize: Kur'an-ı Kerim'i insanların benzerini getirmekten aciz kaldıkları ilâhi bir kitap olarak ortaya konulmuştur. Hissî mûcize: insanların hârikulâde olaylar üzerindeki izlenimidir. Haberî mûcize ise peygamberin geçmiş ve geleceğe dair verdiği haberlerdir.³¹³

Muhakkık Hillî'nin ilk açıkladığı aklî mûcizedir. Ona göre şuan mevcut mûcize Kur'an-ı Kerim'dir, tevâtüren nakledilmiş veya meşhur nakildir. Mûcize iddia sahibinin davetine uygun gerçekleşen olağan üstü olaylardır. Olağan üstü olaylar Arapların hitap, mektup ve şiirlerinde yaygındır. Kur'an Arapların sözlerinde bulunan olayların dışında yer almaktadır. Bundan dolayı ona tehdî ile birlikte muâraza imkânsızdır. Benzerini getirmeye güç yetirirlerse sorumluluk almaları, muârazada bulunan gerekçeleri getirmeleri gerekmektedir.³¹⁴ Muhtemel muâraza görüşlerine cevap vermiştir. Örneğin "Onların muârazada aciz kaldıklarını kabul etmiyoruz" sözüne Hillî, filin gerekçesi sağlandığında acizliğini ortaya çıkaracak bir şey yoktur şeklinde cevaplamıştır.³¹⁵ Diğer bir ifadeyle gerekçeyi sunamadıklarından dolayı aciz kalmışlardır.

Kur'an'ın mucizliği Araplara meydan okumasıyla ortaya konulmuştur.³¹⁶ Meydan okumanın delili olan tehdî ayetlerine yer vermiştir: "Haydi siz de onun gibi uydurulmuş on sure getirin"³¹⁷ "Haydi onun gibi bir sure getirin"³¹⁸ "De ki: Yemin

³¹² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 172.

³¹³ Osman Aydın, "Mutezili Düşüncede Nübüvvet Meselesi ve Hz. Muhammed", *İslâmî İlimler Dergisi*, 1 (1), 2006, 12.

³¹⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 172-173.

³¹⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 174.

³¹⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 175; Allâme el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fî şerhi Tecridi'l-İ'tikâd* (14. Baskı), thk. Hasanzâde el-Âmülî, Kum 1433, 480-481.

³¹⁷ Hûd: 11/13.

olsun, eğer insanlar ve cinler bu Kur'an'ın benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine yardımcı olsalar bile, yine onun benzerini meydana getiremeyeceklerdir.”³¹⁹ Muhakkık Hillî Kur'an'ın i'câzı yönünde insanların ihtilaf ettiğinden söz etmiştir. İhtilaf meydana gelince görüş farklılığı kaçınılmazdır. Kur'an'ın i'câz yönlerini bir topluluğa göre fesahat, diğerlerinde üslûp, bir diğerinde emirlerin tamamı, başka birinde çelişki içermemesi oluşturmıştır. Şerif Murtazâ'nın *sarfe* teorisini³²⁰ seçtiğini ifade etmiştir. Hillî, Şerif Murtazâ'nın “Araplar fesahat ve üslupta kabiliyetlidir, ne var ki Allah bunu gerçekleştirme gücünü onlardan almıştır” şeklindeki görüşünü aktarmış, “belki bu görüş doğruya daha yakın” demiştir.³²¹ *Belki* ifadesi ihtimal bildirdiğinden Muhakkık Hillî'nin *sarfe* teorisini benimsediği sonucu çıkartılamamıştır. Öte yandan Hillî, Mu'tezile'nin de *sarfe* anlayışına değinmiştir.³²²

Muhakkık hissi mûcizeler içerisinde ilk olarak Ay'ın yarılmaya konusuna değinmiştir. Ona göre bu mûcize Kur'an'da bulunan bir ayettir. Olay geceleyin insanlar uyku ve uyanıklık arasında iken gerçekleşmiştir. Müslümanların onun bilgisinde uzmanlaşması, onların dikkatini onu müşahade etmeye çevirmek için böyle bir olayın meydana gelmesi muhtemeldir. Diğer mûcize ise az suyun çoğalmasıdır. O defalarca gerçekleşmiştir. Bir keresinde peygamber elini koymuş ve parmaklarının arasından su çıkmıştır. Tebük gazvesinde damlayan suyun altına eline koymuş, ağzını çalkalamış su çoğalmıştır. Bir diğeri peygamberin Ebâ Katâde'ye Hudeybiye kuyusuna ok atmayı emretmesiyle ortaya çıkmış, ashap sudan avuçlarıyla içmişlerdir.³²³ Az yemekten pek çok insanın yemesi mûcizesine dair verdiği rivayetler: “Önce en yakın hısımlarını uyar”³²⁴ ayeti indiğinde Hz. peygamber Ali'ye koyun kızartmasını, süt almasını, akrabalarından kırk kişiyi davet etmesini emretmiştir. Onlar gelmişler, yemişler ve içmişlerdir. Onların bir kısmı olayın Hz. Muhammed'in sihri olduğunu dile getirmiştir. Olay ikinci ve üçüncü günde tekrarlanmıştır. Hillî bu olay hakkında kaynakların ittifakını bildirmiştir.³²⁵ İnzâr ayeti çerçevesinde Şîi ve Sünnî kaynaklarda Hz.

³¹⁸ Bakara: 2/23.

³¹⁹ İsrâ: 17/88.

³²⁰ Konuyla ilgili yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Mehmet Zülfi Cennet, *Şii Usuli Geleneğin Kur'an Yorumu (Şerif Murtaza Örneği)* Fecr Yayınevi 2016.

³²¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 181-182.

³²² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 182-183.

³²³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 176-177.

³²⁴ Şuarâ: 26/214.

³²⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'yye*, 177.

Peygamber'in akrabalarından kırk kişiyi yemeğe çağırması ve onlara peygamberliğini açıklaması noktasında ittifak vardır. Fakat İmâmiyye yemekte Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin imâmetini duyurduğunu iddia etmiştir. Hatta bu rivayeti Hz. Ali'nin imâmetini temellendirmede delil kabul etmektedirler.³²⁶ Hillî ise rivayetin yemek kısmını aktarmakla yetinmiştir. Ancak Hz. Muhammed'in yemekte bulunanlara peygamberliğini duyurmasını bağlamından anlaşılacağı için zikretmemiş olması da muhtemeldir. Cabir'in aktardığına göre Hendek günü de buna benzer bir olay gerçekleşmiştir. Hudeybiye gazvesinde yiyeceğin azlığından şikâyet etmişler, Hz. peygamber kalanların toplanmasını ve bir araya getirilmesini emretmiş, sonra dua etmiştir bunun üzerine dolup taşan yiyeceklerden yemişler ve torbalarını doldurmuşlardır.³²⁷

Diğer mûcizeler ise kütüğün peygamberi özlemesi, taşın Allah'ı tesbih etmesi, yeryüzünde iz bırakan ağacın gelmesi sonra ona dönmeyi emretmesi ve dönmesi, dişi deve ve kurtun konuşması, iki hurmaya bir araya gelmeyi emretmesi, o iki ağacın Hz. peygamber altından çıkıncaya kadar bir arada kalmaları örnekleridir. Muhakkık'a göre Hz. Peygamber'in yaptığı dualara karşılık verildiğini gösteren mûcizeler şu şekildedir: Hayber gazvesinde Ali'ye "Allah'ım Ali'nin eliyle aç", Abdullah b. Abbas'a "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret", Utbe b. Ebû Leheb'e "Allah'ım köpeklerden birini ona musallat et" sözü üzerine Aslan onu ağzında çiğnemiştir.³²⁸

Muhakkık haberi mûcizeler çerçevesinde Hz. Peygamber'in gelecekte haber verdiğini aktarmıştır: Hz. Ali'ye "sana ihanet edecekler" sözünü söylemiştir. Hz. Hüseyin'in öldürüleceğini ve defnedileceği yeri açıklamıştır.³²⁹ Hillî, bu haberlerin âhâd ve yakın işlerde delil teşkil etmediğini söyleyenlere, haberlerin mütevâtir ve meşhur olduklarını belirtmiştir.³³⁰

³²⁶ Nezir Maviş, *İmâmet Doktrininin Şîâ-İmâmiyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2018, 31; Fırlı, *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri*, 218.

³²⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'iyye*, 178.

³²⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'iyye*, 179-180.

³²⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'iyye*, 180.

³³⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti'iyye*, 181.

2.4. MUHAKKİK HİLLÎ'NİN İMÂMET GÖRÜŞLERİ

2.4.1. Peygamberden Sonra İmamın Tayinine Yönelik Akli ve Nakli Deliller

Muhakkık Hillî'ye göre ümmet imâmet konusunda ihtilafa düşmüş ve üç görüş ileri sürmüştür. İmâmiyye ve Zeydiyye'den Cârûdiyye Ali'nin, şâz bir grup ise Abbas b. Abdülmuttalib'in ve geri kalanlar da Ebû Bekir b. Kuhâfe'nin imâmetini iddia etmişlerdir.³³¹

Muhakkık'ın bu konudaki delilleri şu şekildedir:

Birinci delil: İmam ve ismet vasfı Ali'ye gereklidir, diğerleri nezdinde ikisi de yok hükmündedir. Eğer imam Ali'den başkası olsaydı o imâmet hakkı icma ile meydana gelirdi. O da bâtıldır.³³²

İkinci delil: Ali sahabenin en üstünüdür. Bu yüzden imam olması gereklidir. Çünkü mefdulun efdalin önüne geçmesi çirkinliktir. Ali'nin imâmet makamına tayin edilmesinin delili daha bilgili ve cesaretli olmasıdır.³³³

Üçüncü delil: Ali'den başkası imam olsaydı imâmeti seçimle gerçekleştirdi, fakat seçim geçerli değildir. Fırkalar imamın imâmete nass, seçim ve miras ile tayin edildiğine dair çeşitli görüşler beyan etmişlerdir. Bu fırkalar arasında Ebû Bekir'in imâmeti hakkında nass iddia eden Bekriyye'dir. Diğerleri Abbas'ın miras ile imâmetini savunmuştur. Fakat bu fırkalar zamanla yok olmuşlardır ve görüşleri de geçersizdir.³³⁴

Dördüncü delil: İmâmiyye peygamberden Ali'nin imâmetinin açık nasla olduğuna dair mütevâtir nakil aktarmıştır. Bundan dolayı Ali imamdır. İmâmiyye tevâtür sayısını aşan anlamında ittifak ettiği sarîh lafızlarla aktarmıştır. Bu bağlamda Muhakkık Hillî, Ali'nin imâmetiyle ilişkili rivayetleri sıralamıştır:

Peygamberin şu sözü: “Sen benim kardeşimsin, vezirimsin, vasimsin ve benden sonra halifemsin.”³³⁵

³³¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 214.

³³² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 215.

³³³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 219.

³³⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 220.

³³⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 221.

İbn Abbas Hz. Peygamber'in şöyle söylediğini rivayet etmiştir: "Rabbim beni göğe yükseltti bana şöyle söyledi: Ey Muhammed! Senden sonra insanlardan vezir, kardeş ve vasi olarak kimi belirledin? Dedim ki kimi belirliyeyim? Allah şunu vahyetti: "Ey Muhammed senin için insanlardan Ali b. Ebû Tâlib'i seçtim."

Ca'fer b. Muhammed dedelerinden, onlar Ali'den Ali de Hz. Peygamber'den şöyle söylediğini aktarmıştır: "Rabbim bana vahyederek şöyle söyledi: Ey Muhammed yeryüzüne baktım seni ondan seçtim peygamber kıldım, ikinci kez baktım ondan Ali'yi seçtim, onu senin vasin, halifen ve kızının eşi kıldım."³³⁶

Cabir b. Abdullah şöyle söyledi: "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere de itaat edin ve sizden olan emir sahibine de itaat edin"³³⁷ ayeti indiğinde şöyle söyledim: Ey Allah'ın resûlü Allah ve resûlü daha iyi bilendir, Allah'a senin itaat ettiğin gibi itaat eden müminlerin emiri kimdir? Peygamber şöyle söyledi: Ey Cabir onlar benim halifelerimdir ve benden sonra müslümanların imamlarıdır. Onların ilki Ali b. Ebû Tâlib'tir."³³⁸

Abdurrahman b. Semüre el-Esedî: "Ey Allah'ın resûlü kurtuluş için bana yol göster" dedi. Hz. Peygamber ona şöyle söyledi: Ey b. Semüre kendi isteklerine uyanlar ihtilaf ettiği ve görüşlere ayrıldığında sen Ali b. Ebû Tâlib'e uy. O, ümmetimin imamıdır ve benden sonra halifemdir. O, hak ile batıl arasını ayırt edendir."³³⁹

Sa'id b. Cübeyr İbn Abbas'tan Hz. Peygamber'in şöyle dediğini aktarmıştır: "Allah yeryüzüne baktı, orada beni seçti nebî kıldı. İkinci kez baktı, orada Ali'yi seçti. Sonra bana Ali'yi kardeş, vasi, halife ve vezir edinmemi emretti, Ali benden ben de Ali'denim."³⁴⁰

Selman-ı Fârisî Resûlullah'ın Fâtıma'ya şöyle söylediğini aktardı: "Allah yeryüzüne baktı, orada babanı seçti. Sonra ikinci kez baktı, eşini seçti. Bana seni onunla evlendirmemi, onu veli ve vezir belirlememi ve ümmetime halife yapmamı vahyetti.

³³⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 222.

³³⁷ Nisâ: 4/59.

³³⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 222.

³³⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 222.

³⁴⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 222.

Baban peygamberlerin hayırlısı, eşin ise vasilerin hayırlısıdır. Sen ailemden beni takip edenin ilkisin.”³⁴¹

Abdullah b. Ca‘fer Muâviye ile aralarında geçen bir konuşmayı aktararak şöyle dedi: Biz Muaviye’nin yanındaydık, ona dedim ki: “Resûlullah’ın şöyle söylediğini işittim: “Müminlere en layık, sevimli kişi benim, benden sonra ise kardeşim Ali b. Ebû Tâlib’tir.” Ve “Bu olaya, Hasan, Hüseyin, Abdullah b. Abbas, Ömer b. Ebû Seleme ve Üsâme b. Zeyd şahittir.” Sözlerini ekledi.”³⁴²

Enes b. Mâlik Hz. Peygamber’in şöyle dediğini aktardı: “Allah bana vahyetti: Ey Muhammed yeryüzüne baktım, seni peygamber olarak seçtim. İkinci kez baktım, Ali’yi seçtim. Onu senin vasin, ilmi mirascın ve senden sonra imam kıldım.”³⁴³

Zeyd b. Erkâm şöyle söyledi: Ben Resûlullah’ı Ali’ye “Sen imamsın, benden sonra halifesin” derken işittim.”³⁴⁴

Zübeyr’e, Ali hakkında Resûlullah’tan ne duyduğu sorulduğunda o, şöyle demiştir: Hz. Peygamber şöyle dedi: “Ali hakla beraberdir, hak da onunla bereberdir. O, benden sonra imam ve halifedir. Ben tenzilde (Kur’anı kabul ettirmede) savaştığım gibi o da tevilinde savaşacaktır.”³⁴⁵

Ammâr b. Yâsir şöyle dedi: “Resûlullah ile birlikte bazı gazvelere katıldım. Ali b. Ebû Tâlib sancak sahiplerini öldürdü ve birliklerini dağıttı. Resûlullah’a gelerek şöyle dedim: “Ey Allah’ın resûlü! Ali Allah yolunda tam olması gerektiği gibi cihat etti değil mi? Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: “Ali benden, ben Ali’denim, ilmimin mirascısı, dinimin hakimi, vaadimi gerçekleştiren, benden sonraki halifedir. Onun savaşı benim savaşım, benim savaşım Allah’ın savaşıdır. Onun barışı benim barışım, benim barışım ise Allah’ın barışıdır.”³⁴⁶

Esbeğ b. Nebâte İmrân b. Husayn’ın şöyle dediğini aktarır: Resûlullah Ali b. Ebû Tâlib için şöyle dedi: “Sen ilimimin mirascısı, imam ve benden sonraki halifesin.”³⁴⁷

³⁴¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 223.

³⁴² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 223.

³⁴³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 224.

³⁴⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 224.

³⁴⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 225.

³⁴⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 225.

³⁴⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli ‘d-dîn ve er Risâletü ‘l Mâti ‘iyye*, 225.

Huzeyfe b. Yemân “Ey Allah’ın resûlü, halifemiz kimdir? dedim. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi.” Musa b. İmrân’ın kavmine halifelik yapan kimdir? Ben “Yûşâ b. Nun’un vasisidir.” Dedim. Hz. Perygamber şöyle dedi: “Berâre’de komutanlık yapan Ali b. Ebû Tâlib benim vasım ve halifemdir. O, kâfirlerle savaştı. Ona yardım eden muzafferdir, onu yalnız bırakan kaybedendir.”³⁴⁸

Beşinci delil: Ali’nin elinden imâmet iddiasının doğruluğunu gösteren mûcizeler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden onun imam olması gereklidir. Gaybla ilgili verdiği haberler mûcizedir ve kaynaklarda bulunmaktadır.

Ali’nin mûcizeleri şunlardır:

- “Cemel savaşında, Muâviye ve Hâricîler hakkındaki sözü: “Anlaşmayı bozanların, zalimlerin ve inkârcıların öldürülmesini emrettim.”³⁴⁹
- Talha ve Zübeyr için söylediği şu sözüdür: “Allah’a yemin olsun ki o ikisi umreye gitmeyi istemiyorlar, onların esas amacı Basra’yı ele geçirmektir.”³⁵⁰
- Biat günü Ali’nin şu sözü: “Kûfe taraflarından bin adam gelir ki onların sayıları ne artar ne eksilir, sonuncuları ise Üveys el-Karanî’dir.”³⁵¹
- Ali’ye Hâricîlerin nehri geçeceği haber verilmiş, o şöyle demiştir: “Ölmeden ve kanları dökülmeden geçmeleri mümkün değildir.”³⁵²
- Hâlid b. ‘Arfuda’nın ölümü haber verilmiş, bunun üzerine: Hz. Ali, “Halid, Habib b. Cemmaz’ın sancağıyla dalâlet ordusuna komutanlık yapmadan ölmeyecektir” demiştir.³⁵³
- Berâe’de Hüseyin’in öldürüleceğini ve ona kimsenin yardım etmeyeceğini haber vermiştir.
- Hüseyin’in ölümünü ve öldürülme yerini Allah’ın düşmanlarıyla savaşma durumunu bildirmiştir.³⁵⁴
- Allah’ın Ali’ye has kıldığı, insan üstü gücüyle gösterdiği mûcizeler: Hayber kapısını açması ve kuyunun ağzındaki kayayı kollarıyla kaldırmasıdır.

³⁴⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 226.

³⁴⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 241.

³⁵⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 241.

³⁵¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 241.

³⁵² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 242.

³⁵³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 242.

³⁵⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 244.

- Davetine icâbet mûcizesi: Besr b. Eradâ'nın daveti gibi Allah onun aklını başından almıştır, kafası karışmıştır kılıçla davet etmiştir, ahşaptan kılıcı almıştır onunla kendinden geçinceye kadar vurmuştur sonra ilk haline dönmüştür.
- Allah'a yakınlığını, samimiyetini gösteren mûcizelerinden biri, Ali'nin iddia ettiğini doğrulamak üzere güneş iki kez, biri peygamber hayatta iken Medine'de diğeri peygamberden sonra Bâbil topraklarında yeniden doğmuştur.³⁵⁵
- Ali bir gün minberde iken şöyle dedi: “Ben Allah'ın kulu, resûlünün kardeşiyim, vasilerin efendisiyim, peygamberlerin vasilerinin sonuncusuyum. Bunu benden başka ancak aklını kaybeden kişi iddia eder.” dedi. Bunun üzerine, bir adam şöyle söyledi: ne var bunda bunu kim söylememez ki? İşte ben de söylüyorum: “Ben Allah'ın kulu, resûlün kardeşiyim” der demez adamı şeytan çarptı. Kavmine adamın başına daha önce böyle bir şey gelmiş miydi, diye soruldu, onlar da hayır cevabını verdiler.³⁵⁶

Muhakkık'a göre Ali hakkında nakledilen bu mûcizeler denizden bir damladır. Ali'nin imâmet iddiası İmâmiyye arasında tevâtüren sabittir. İmâmet hakkında nass vardır, Ali'nin imâmetine itiraz edenlere nasla cevap verilmiştir.³⁵⁷

2.4.2. İmâmet ve Gerekliliği

Muhakkık Hillî'ye göre “imâmet, her hangi bir şahsın asâleten genel başkanlığıdır.” Hillî tanımında kullandığı bazı kelimelerin açıklamasını yapmıştır. Ona göre “بحق الأصل” lafzıyla imam, emirler ve kadılardan farklı bir kategoridir, “لأنبابة عن غير هو في” ifadesiyle riyâsetin niyâbeten değil asâleten olduğu vurgulanmıştır “دار التكليف” peygamber ya da imamdan bu kişiden sonra bir imamın geleceğine dair rivayetin olmamasıdır. Hillî'ye göre bu anlamıyla “İmam” lafzı hem peygamberlere hem de imamlara kullanılabilir. Çünkü her nebî imamdır, ama her imam nebî değildir. Aralarında umum-husus ilişkisi söz konusudur. Ona göre insanlar imâmetin gerekliliği konusunda ihtilaf ederek üç kısma ayrılmışlardır. Birinci grupta imâmetin gerekli

³⁵⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 245-246.

³⁵⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 246.

³⁵⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 247.

olmadığını söyleyenler yer almaktadır. Bunlar genel olarak Hâricîler ile Mu‘tezile’den Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm’dır (ö. 200/816). Ancak bu düşüncelerini fitne çıkmaması şartına bağlamışlardır. İkinci grup imâmeti aklen gerekli görmektedir. İkinci grup da ikiye ayrılmaktadır. Nazzâm (ö. 231/845), Câhiz (ö. 255/869), Hayyât (ö. 300/913[?]) ve Ebû Hüseyin el-Basrî’nin (ö. 369/979-80) yer aldığı gruba göre imâmet kötülüğü engellemek için gereklidir. İmamın nasbı ve tayini mükelleflere zorunludur. Bunlardan bir kısmı imâmeti kötülüğü def etmek için gerekli görürken bu anlamda mükelleflerin de imamı atamalarını gerekli görmektedir. Diğer grup ise İmâmiyye’dir. Onlara göre imâmet, görevlerin yerine getirilmesi ve çirkinliklerden uzaklaşmayı sağlaması için bir lütuftur. Bu lütfu gerçekleştiren ise Allah’tır. Muhakkık Hillî bu görüşler içinden İmâmiyye’nin görüşünün doğru olduğunu belirtmektedir. Üçüncü grup ise imâmetin naklen gerekliliğini ileri sürmüştür.³⁵⁸

Muhakkık’a göre ümmet imamın varlığıyla birlikte itaata daha yakın, günaha daha uzaktır, imam atamak Allah’ın ilminde vaciptir.³⁵⁹

Muhakkık imâmetin gerekliliğine muhalefet edenlerin görüşlerini birkaç başlıkta eleştirmektedir. Önce onların görüşlerini vermekte akabinde kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Bu görüşleri şu şekildedir:

1. “Başkan tayini gerekli olsaydı bu ya imama el vermekle/ona biatle olurdu ya da biatsız olurdu.” Ancak ikisi de geçersizdir. İlkinin geçersizliğini bize zaman göstermiştir. Bu şekilde nasp edilen imamın ahkâmı uyguladığının bir örneği yoktur.³⁶⁰ Hillî’ye göre elini tutmak şart değildir. İkincisinin geçersizliği açık olmakla birlikte bu durumun imama faydası yoktur.³⁶¹ Ancak bu mükelleflere delil getirmeyi kolaylaştırma da işe yarayabilir.³⁶²
2. “Başkan tayin etmede amaç şer‘i hükümleri uygulamaktır, onun tayini şeriatı uygulamaya bağlıdır. Asıl akılla bilinemediği takdirde fûrû evlâdır.”³⁶³ Hillî bu yaklaşımı kabul etmemektedir. Ona göre başkan tayiniyle amaç mükelleflerin itaat ve günahı terketme sebeplerini güçlendirmektir. İmâmet

³⁵⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 187-188.

³⁵⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 188-189.

³⁶⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 190.

³⁶¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 190.

³⁶² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 194.

³⁶³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 191.

şer‘i ve akli gereksinimleri ve çirkinlikleri içermektedir. Eğer şer‘iyyât her şeyi içeriyorsa o zaman imâmet bir lütuf olarak kalır. Eğer şer‘iyyâtın kalkması varsayılsaydı o zaman imâmet akliyyâtta lütuftur.³⁶⁴ Yani her hâlükârda imâmetin varlığı zorunludur.

3. “Eğer imâmet Allah’a vacipse sahabenin tamamı veya çoğunluğu bunu bilirdi ve başlarına reis seçmek için arayış için de olmazlardı. Ancak vakıa böyle olmamıştır. Bu da İmâmiyye’nin iddiasının doğru olmadığını göstermektedir.”³⁶⁵ Muhakkık’a göre bu bilgi zaruri değil, nazaridir, kişilere göre farklı anlamları olan bir husustur. Çünkü sahabenin hepsi imam arayışına çıkmamıştır, bir grup onu kabul etmemiştir diğerleri Ali’nin imamlığına şahitlik etmişlerdir. “Bazıları Ali’nin bu durumunu bilseydi farklı davrananları uyarırlardı” sözüne Hillî, hak vermiş ve bu konudaki bazı rivayetleri nakletmiştir.³⁶⁶ Rivayet edilmiştir ki altısı muhacirlerden altısı ensardan olmak üzere peygamberden sonra yerine oturanı yani Ebû Bekir’i kabul etmemişlerdir. Bunlar Abbas, Ukayl, Selmân, Berîde, Ebû Huzeyfe ve diğerleri Ebû Bekir’e biat etmekten geri durmuşlardır.³⁶⁷

2.4.3. İmamın Sıfatları ve Delilleri

Muhakkık Hillî’ye göre imamın yöneticilik dışında dört sıfatı vardır. 1. Masum olması, 2. İnsanların en üstünü olması (bu iki vasıf akılla bilinmektedir.) 3. Şeriatte en bilgili olması, 4. Cihatta en cesur olmasıdır.

İmamın masumiyeti meselesinde İmâmiyye ve İsmâiliyye diğerlerinden ayrılmıştır.³⁶⁸ İsmetin gerekliliğine yönelik deliller şunlardır :

1. İmamın günah işlemesi caiz olursa bunun cemaate yansıması elbette olacaktır. Cemaat ya imama uyacaktır ki, bu takdirde imam günahı emreden konuma düşecektir ya da uymayacaktır. Bu takdirde imam, imam olmaktan çıkacaktır. Aynı durumu naibler üzerinden tartışan Muhakkık’a göre imam ve

³⁶⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 194-195.

³⁶⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 191.

³⁶⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 195.

³⁶⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 196.

³⁶⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 198.

naibler arasındaki fark çok nettir. Naibler hataları ile birlikte imama muhtaçtırlar, onların imamı söz konusudur ancak imamın imamı yoktur.³⁶⁹

2. İmama günah işlemek caiz olursa onun zalim olması da söz konusudur, fakat zalim imâmet için uygun değildir. Zulüm ve fık kelimelerini “bir şeyi başka bir yere koymak” şeklinde aynı anlamda kullanmıştır. Bu husus Kur’an’da İbrahim peygamberin duasına verilen cevapta görülmektedir.³⁷⁰ “Rabbi ona, “ben seni bütün insanlara imam yapacağım” buyurdu. İbrahim, “zürriyetimden de yap” dedi. Rabbi ona “zalimler benim ahdime nail olamaz” buyurdu.”³⁷¹ Burada “zalim” fasık anlamındadır. O halde ismet vacip olmadığına hata yapmak caizdir, eğer bir kimse hata yapıyorsa zulüm işlemesi de mümkündür ve onun imâmeti söz konusu olamaz.³⁷²

Muhakkık’a göre üstünlüğün iki anlamından biri ahirette sevabın çokluğu, ikincisi ilim ve şecaatte üstünlüktür. İlk anlamını açıklayan deliller şunlardır:

1. İmam masumdur bundan dolayı üstün olması gereklidir.³⁷³
2. İmam ümmetin en bilgelisidir, bu yüzden üstündür. Zaten ayette “Hiç bilenle bilmeyen bir olur mu?”³⁷⁴ buyrulmuştur. Faziletler sevabın çoğalmasında etkindir.³⁷⁵
3. İmam sorumluluk meselesinde başkalarıyla denktir. İmamın insanları itaate teşvik etmesi, ictihadı ve imâmet görevini yerine getirmesi lütuftur. İmamın sorumluluğu mükelleflerin yükümlülüğünden daha ağırdır, bu yüzden sevabının da çok olması gerekir. Üstünlüğün sevaba etkisini namazın zahiri (tam ve eksik kılma) tarafından tartışan Muhakkık namazı bâtını yönden ele almış, ikisinin eşitliğini dile getirmiştir. İmam ve ismet bilgilerinin bâtını yönünü vurgulamıştır. Ona göre sorumluluğun artmasıyla sevap artmıştır.³⁷⁶
4. İmam halkı tarafından gördüğü yeterli tâzim ve yüceltmeyle en üstün olandır. Muhakkık’a göre tâzim yapılan kişi onu hak etmelidir. İmama bağış yoluyla tâzim gösterilmemelidir. Çünkü ona hibe caiz değildir. Onlar gösterdikleri

³⁶⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 203-204.

³⁷⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 204.

³⁷¹ Bakara: 2/124.

³⁷² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 204.

³⁷³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 205.

³⁷⁴ Zümer: 39/9.

³⁷⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 205.

³⁷⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 205-206.

tâzimde bâtna uygunluk şartı aramamıştır çünkü uygunluğunu ismet sıfatıyla bilmektedirler. Kişi kendisine tâzimin artmasını hak ettiğinde Allah'ın yanında tâzimin artmasını hak etmektedir. Fakat bu üstünlük anlamında değildir. Ona göre ashaptan bazıları imam ile peygamberin şeriatta hüccet olmada denkliğini savunmuştur. İmam halkın üstünü olmada peygambere denktir ama sonuçta peygamber daha üstündür.³⁷⁷

5. İmam ilim ve şecaatte en üstün olandır. Bu yönde iki görüş vardır. İlkini göre imam ilimde önde gelen olduğundan dolayı üstündür. İkincisi mefdul (az faziletli) olanın, efdal (çok faziletli) olana öncelik taşınması kubuhur.³⁷⁸

2.4.4. İmamın Tayini

Muhakkık Hillî'ye göre bu konuda ihtilaf edilmiştir. İmâmiyye imam tayininin nass ve mûcize ile olduğunu ileri sürmüştür. Bazı mezheplere göre ise seçimlidir, Zeydiyye fırkası ona daveti eklemiş, Fâtımîler dâilik görevini icra etmişlerdir.³⁷⁹

Muhakkık'ın imam tayinine yönelik görüşleri şu şekildedir:

1. İmamın ismet sıfatı vardır, o nass ile tayin edilmiştir.
2. İmamın tayininde icma delil sayılmamıştır.
3. Seçim, imamı tayin etmede bir yöntem değildir, çünkü onun yöntemi nass ile sabittir.³⁸⁰

Bu konudaki **birinci öncül** şöyledir:

1. Bütün müslümanların taraf olması zarureten imkânsızdır, bir kısmı kadılardan ve valilerden birini tayin etme emrini yerine getirememiştir, böylece başkan tayini, edilmemesinden daha evladır.
2. İmâmetin seçimle ispatı imâmetin amacını geçersiz kılmıştır, seçim ihtilaf ve çekişme kapılarını açmış, fitneleri harekete geçirmiştir. Oysa imâmetle fitneleri bastırmak, karışıklığı yok etmek ve ihtilafı bitirmek amaçlanmıştır.
3. İmâmet seçimle gerçekleştirilirse aynı zamanda iki imamın hatta imamların var olması gerekirdi. Her bölge kendi liderini seçerdi, bunlardan birini tercih

³⁷⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 206.

³⁷⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 206.

³⁷⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 210.

³⁸⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâtî'iyye*, 210-211.

etmenin imkanı olmazdı, çünkü her birinin imâmeti gerçekleşmiş olurdu.³⁸¹ Onlarla yapılan anlaşma veya imamlardan birini seçmelerinin geçersiz olduğu söylenemeyeceği üzerine Muhakkık şöyle söylemiştir: seçim imam tayininde bir yöntem kabul edildiğinden dolayı onlardan biri imam olmuştur, imamın imâmeti gerçekleştikten sonra imamlığına son vermek caiz değildir. Eğer son vermek caiz olursa seçim imam tayinini gerektiren bir sebep değildir, seçim imamın imam olmasında bir yöntem olsaydı imamın imâmeti geçersiz olmazdı.³⁸² Dolayısıyla Muhakkık seçimi imam tayininde bir yöntem olarak kabul etmemiştir.

İkinci öncül:

Ümmet arasında imam tayini mevzusunda *nass ve mûcize, sadece seçim veya seçim ve davet* şeklinde olması gerektiğini söyleyen kişiler vardır. Seçimin geçersiz olması halinde davetin geçersiz olması kaçınılmazdır. Cumhurun bir kısmına göre Ebû Bekir seçimle iş başına gelmiştir. Eğer seçim bir yöntem olarak kabul edilmezse Ebû Bekir'in imâmeti sabit olmayacaktır. Dolayısıyla cumhur seçimi bir yöntem olarak kabul etmiştir.³⁸³

Muhakkık Hillî, Ebû Bekir'in imâmetini ve seçimi kabul etmemiş, imâmete seçim şartı getirilmesini doğru bulmamıştır. Seçimle olduğunu kabul ederse imâmetin gerçekleşmeyeceğini ileri sürmüş, seçimin delil olmasını yasaklamıştır. Bu konuda yazanlara göre imâmet seçimle gerçekleşmiştir. Hillî'ye göre seçimin imâmette bir yöntem olduğu kabul edilirse imâmette sıra beklemek kaçınılmaz olacaktır. Diğer bir kısmına göre eğer seçim imamın tayininde bir yöntem olarak kabul edilmeseydi sahabeden olup da seçimi kabul edenleri inkâr etmeleri gerekirdi. Böyle bir şey gerçekleşmediğine göre yani tercihi kabul edenleri etmeyenlerin reddetmesi görülmediğine göre bu durum seçimin bir yöntem olduğunu açıkça göstermiştir. Muhakkık bunu şöyle cevaplamaktadır: seçime itiraz konusunda sahabe arasında bir ittifak aranması doğru değildir. Çünkü onların bir kısmı dinin künhüne vakıf değillerdir,

³⁸¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 211-212.

³⁸² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 212.

³⁸³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 212.

içlerinde asabiyet üzerinden hareket edenler vardır. Bir kısmı da korkusundan görüşünü izhar edememiştir. Dolayısıyla tepki az bir grup tarafından gelmiştir.³⁸⁴

2.4.5. Ali'nin İmâmeti Hakkındaki Deliller

Muhakkık'a göre İmâmiyye bu konuya birçok yönden Kur'an ve ahbârla delil getirmiştir.³⁸⁵

O delillerden ilki Allah'ın şu sözüdür: “Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namaz kılan, zekâtı veren mü'minlerdir.”³⁸⁶ Muhakkık'a göre ayetteki “انما” lafzı hasr içindir ve “لا ولي لكم إلا الله” anlamına gelir. “ولي” “ولي” manasındadır onunla “ولي النصر” kastedmek imkânsızdır, çünkü o söz Ali'ye tahsis edilmemiştir. Bu durumda velâyet ruku yaparak kendini temizleyen herkesin olabilir. Ancak bu iş sadece Ali'de gerçekleşmiştir, dolayısıyla velayet sadece ona attır.³⁸⁷

Diğer delil “Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve doğrularla beraber olun.”³⁸⁸ Ayetteki “doğrular” ifadesiyle kastedilen, “eğer onların hata yapmaları caiz olsaydı onlara uyanların da hata yapmaları gerekli olurdu, fakat bu imkânsızdır, dolayısıyla hata yapmayan kimseye uymak gerekmektedir, o da masum imamdır.”³⁸⁹

Yine eğer Ali'den başkası imam olsaydı o zalimin yanında olmak anlamına gelirdi ki, bu husus Allah'ın “zalimlerin yanında olmayın”³⁹⁰ ayetiyle reddedilmiştir. Çünkü o zaman imâmet iddiasında bulunan biri ancak islamdan önce kâfir olan kişilerdi, kâfir ise zalimdir. Onların delillerinden biri de Ali'ye düşmanlık eden her kimse onu inkâr eden zalimdir, “zalimler benim ahdime nail olamaz”³⁹¹ ayeti zalimle anlaşma yapılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Diğer delilleri Hz. Peygamber'in şu sözüdür: “Ben kimin mevlâsı isem Ali'de onun mevlâsıdır. Allahım! Ona yardım edenin yardımcısı,

³⁸⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 212-213.

³⁸⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 248.

³⁸⁶ Mâide: 5/55.

³⁸⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 248.

³⁸⁸ Tevbe: 9/119.

³⁸⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 248-249.

³⁹⁰ Hûd: 11/113.

³⁹¹ Bakara: 2/124.

düşmanlık edenin de düşmanı ol.” Burada “mevlâ” kelimesi “evla” anlamındadır, onunla “ولي النصره” kastedilmemiştir.³⁹²

Muhakkık Hillî bu meseleyi iki şekilde açıklamıştır: İlki Ömer, o “mevla” kelimesini kullanarak Ali’ye şöyle demiştir, “Yaşa Ey Ali! Sen, benim ve bütün mümin kadın ve erkeğin mevlâsı oldun”. Burada “mevlâ” kelimesiyle kastedilen şey destek, yardım anlamında değildir, çünkü bu, başkalarına da tahsis edilebilir. Buradaki “mevla” imâmettir ve sadece Ali’ye tahsis edilmiştir. İkincisi: “ولاية النصره” ifadesidir, kişinin ev işlerinde ihtiyaç duyduğu yardımcı bu durumun örneğidir.³⁹³

2.4.6. Ebu Bekir’in İmâmetine Dair Delillerin Reddi

Muhakkık Hillî’ye göre Ebû Bekir’in imâmnetini iddia edenlerden bir grup nass ile diğeri ise seçimle sabit olduğunu belirtmiştir. Nassı ileri sürenler *Bekriyye* adıyla tanınmaktadır.

İlk grubun delilleri ve Muhakkık’ın onlara cevapları şöyledir:

1. “Benden sonra Ebû Bekir ve Ömer’e uyunuz.”³⁹⁴

Muhakkık Hillî, bu rivayeti kabul etmediklerini ve onun doğruluğunu bilmediklerini belirtmiştir. Kabul etseler de bu rivayet âhâd haberdır ve bir grup hadis ashâbı tarafından ta’n edilmiştir. Ona göre her şeyde mutlaka o ikisini (Ebû Bekir ve Ömer’i) taklit etmek gerekli değildir, çünkü mutlak lafızla cüz ve kül kast edilebilir. Lafız geneldir, oysa o ikisi birçok konuda ihtilaf etmiştir. Şimdi bunlara hangi nokta da uyulacaktır hususu net değildir.³⁹⁵

2. “Hilâfet benden sonra otuzdur, sonrası sultanlıktır.”³⁹⁶

Muhakkık’a göre bu rivayet ilkinden daha zayıf daha problemlidir. Böyle bir rivayetle ilmi bir mesele kanıtlanamaz. Bu zayıf haberin Ali’nin imâmnetini gösteren sarîh haberlere denk olması da mümkün değildir. Bu haber mevzudur eğer Muâviye’nin imâmneti sultanlık olsaydı Ebû Bekir ve Ömer’in imâmneti de öyle olurdu, Şam halkından Muâviye’ye biat edenler Ebû Bekir’e biat edenlerden daha fazladır, bu Ali’nin

³⁹² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâtî’ iyye*, 250.

³⁹³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâtî’ iyye*, 251.

³⁹⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâtî’ iyye*, 252.

³⁹⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâtî’ iyye*, 255.

³⁹⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâtî’ iyye*, 252.

vefatından sonra insanların çoğunun ona uyduğunu göstermiştir. Ebû Bekir'in halifeliğinde olduğu gibi diğerleri Muâviye'ye itiraz etmekten kaçınmıştır, dolayısıyla halifelerden biri sultan olsaydı diğerleri de olurdu.³⁹⁷

3. “Hz. Peygamber namazda Ebû Bekir'i yerine bırakmış ve azletmemiştir, bu yüzden namaz için hilâfette kalmış, halifeliğini diğer işlerde de sürdürmüştür, onun görevinden ayrıldığını söyleyen yoktur.”³⁹⁸

Muhakkık bu rivayeti delil kabul etmemiştir. Çünkü Aişe tarafından ortaya atılmıştır.³⁹⁹

Ebû Bekir'in seçimle geldiğini söyleyen grubun delilleri ve Muhakkık'ın cevapları şöyledir:

1. “Ümmet Ebû Bekir'in imâmeti üzerine anlaştığından dolayı imam seçilmiştir.”⁴⁰⁰

Muhakkık Hillî, sahabenin Ebû Bekir'in imâmetine dair yaptığı icmayı kabul etmemiştir. Onun imâmetinin icma ile nasıl gerçekleştiğini sormuştur. O, çok sayıda kaynakta pek çok muhalif grubun Ebû Bekir'e biat etmekten kaçındığını ifade etmektedir. O kişiler arasında Ebû Süfyân, Abbas, Sa'd b. Ubâde, Sa'd b. Ubâde'nin oğlu Kays, Ali, Zübeyr, Nu'mân b. Yezid ve sahabenin çoğu bulunmaktadır.⁴⁰¹

2. “Peygamberden sonra imam Ali ve Abbas değildir, imam Ebû Bekir'dir”.⁴⁰²

Hillî bu rivayeti kabul etmemiş imamın Ali olduğunu ısrarla ifade etmiştir.⁴⁰³

3. “Allah, içinizden, iman edip de salih amel işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur.”⁴⁰⁴ Ayetteki “الذين” lafzı cemidir ve

³⁹⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 255.

³⁹⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 252-253.

³⁹⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 256.

⁴⁰⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 253.

⁴⁰¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 256.

⁴⁰² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 253.

⁴⁰³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti 'iyye*, 257.

⁴⁰⁴ Nûr: 24/55.

üçten daha azdır, vaadin üç veya daha fazlasını kapsar. Allah'ın vaadiyle kastettiği peygamberden sonraki dört halifedir.”⁴⁰⁵

Hillî bu şekildeki delillendirmeyi kabul etmemiştir. Ona göre imâmet ayetinde geçen “الاستخلاف” kelimesiyle sadece dört halife neden anlaşılın ki? Onların dışında yeryüzünü inşa etmek ve yönetmek için gücü geçirenlerin de halife olmaları niye caiz olmasın?⁴⁰⁶ “O, sizi yeryüzünde halifeler kılandır.”⁴⁰⁷ ayetinin anlamı tüm müminleri kapsamaktadır. Kâfirler dünyayı ele geçirmişler, müminler inançları sebebiyle gizlenmişler korkmuşlar zayıflamışlardır. Bu yüzden Allah onları teselli ettiğini ve kalplerine sükûnet verdiğini haber vermiştir. Ona göre halifeliğe delil getirenlere güvenmemekle birlikte bu yorumu yapmak mümkündür.⁴⁰⁸

4. Allah'ın razı olduğu kimse Ebû Bekir'dir dolayısıyla o imamdır. Bu görüşe destek kılınan ayetler şu şekildedir: “Andolsun o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, müminlerden razı olmuştur.”⁴⁰⁹ “İslama ilk önce girenler Allah onlardan razı oldu.”⁴¹⁰ “En çok korunan ise, ondan uzaklaştırılacaktır.”⁴¹¹ Son ayetteki “الأتقي” kelimesi ile kastedilen Ebû Bekir'dir. “أتقي” kelimesi “Muhakkak ki Allah yanında en üstünüz ondan en çok korkanınızdır”⁴¹² ayetinde geçen “أكرم” olması gerekmiştir. “أتقي” Allah'ın razı olması anlamındadır, Allah'ın razı olduğu kimse ise Ebû Bekir'dir, o icma ile imamdır. Ebû Bekir'i razı olunan biri olarak niteleyen onun imâmetini söylemiştir.⁴¹³

Muhakkık'a göre ilk ayetteki razı olunan kimse iman vasfını taşıyandır, Ebû Bekir ise bu vasfı kazanmış değildir. Son ayette Ebû Bekir veya Ali'nin kastedilmesi muhtemeldir fakat o Ali'yi tercih etmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 253.

⁴⁰⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 258.

⁴⁰⁷ Fâtır: 35/39, En'âm: 6/165.

⁴⁰⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 258.

⁴⁰⁹ Fetih: 48/18.

⁴¹⁰ Tevbe: 9/100.

⁴¹¹ Leyl: 92/17.

⁴¹² Hucurât: 49/13.

⁴¹³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 253-254.

⁴¹⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 259.

5. Sahabe Ebû Bekir'in imâmeti ve Resûlullah'ın halifeliğini konuşmuştur, Ali de o konuşanlar arasındadır. Dolayısıyla sahabe sözleriyle yalancılık ve münafıklıktan arınan kişinin imam olması gerekir.⁴¹⁵

Muhakkık sahabenin halifeliği konuştuğunu kabul etmiştir, ancak ona göre Ali'nin de bu işe dâhil olduğundan bahseden haberler şâzdır.⁴¹⁶

6. Ali'nin imâmeti için meşhur nass var idiyse insanlar ya onu haklı davasında desteklerdiler yahut onu yalnız bırakırlardı. İlki onu, ikincisi sahabeyi hataya sevk etmiştir ancak bu iki yaklaşım da geçersizdir.⁴¹⁷ Ona göre bir grup Ali'ye yardım etmiştir fakat çoğunluk onu yardımsız bırakmıştır.⁴¹⁸

2.4.7. Ali'nin Fazileti ve Delilleri

Muhakkık'a göre insanlar peygamberden sonra farkı görüşler ileri sürmüştür. Bir grup Ali'nin diğer sahâbilerden sevabı daha fazla, ilmî, şer'î ameli faziletlerde daha üstün olduğunu söylemiştir. O grup içerisinde Şîa mezhebi, Mu'tezile'nin bir kısmı ve hadis ashâbından bir topluluk bulunmaktadır. Kalanlar da Ebû Bekir'in üstünlüğünü dile getirmiştir.⁴¹⁹

İmâmiyye'nin bu konudaki delilleri şöyledir:

1. Ali'nin imâmeti nasla belirlenmiştir. Bu, doğal olarak onun üstünlüğü anlamına gelir. Çünkü mefdul (az faziletli) olanın, efdal (çok fazileti) olana öncelik taşınması kabul edilemez.⁴²⁰
2. Ali en fazla cihada çıkan kişidir. Bu husus onun üstünlüğünü gösterir. Muhakkık Hillî'ye göre lisan ve kılıçla olmak üzere iki çeşit cihad vardır. Ebû Bekir bedeniyle değil lisanı ile cihad yapmıştır. Dil ile cihad ne örfte ne de ıstılahta cihad kapsamına girmez. Ona cihad denilmesi mecazendir, ancak lazıflar hakikate hamledilmelidir. Şeriatte cihad beden ile yapıldığına denilmektedir.⁴²¹

⁴¹⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 254.

⁴¹⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 260.

⁴¹⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 254-255.

⁴¹⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 262.

⁴¹⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 263.

⁴²⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 263.

⁴²¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli'd-dîn ve er Risâletü'l Mâti* 'iyye, 264.

3. “Ey Allahım! Bana en sevgili kulunu gönder onunla yemek yiyeyim, dedi. Bunun üzerine Ali geldi.”

Muhakkık’a göre rivayetin haber-i vâhid olduğunda şüphe yoktur, fakat nakiller arasında meşhur kabul edilen haberlerdendir, haber şöhrete kavuştuğunda onunla amel etmek gerekir. Ancak burada Ali’den başkası gelmemişti zaten gelemeyiz de, zira bu rivayet Ali için tahsis edilmiştir.⁴²²

4. “Ben kimin mevlâsı isem Ali’de onun mevlâsıdır.”
5. Ali daha bilgilidir bu yüzden üstün olması gerekir.⁴²³ Ali’nin üstünlüğünü gösteren üç yönü vardır. Bunlar;
1. Ali’nin nitelikleri saygınlık ve doğruluktur.
 2. Sahabenin çoğunun şeriat ile ilgili sorulara cevap vermek için Ali’ye ihtiyaç duymuşlardır. Ali’nin ise birine soru sorduğu vaki değildir.⁴²⁴
 3. Ali şöyle demiştir: “Allah’a yemin olsun ki karada veya denizde inen ayetlerdekini, dağda ve düzlükte, yer ve gökte, gece ve gündüzde olmayanı, kime ve hangi şeye indiğini ben bilirim.” Daha bilgili olanın üstünlüğü ile ilgili Allah şöyle buyurmuştur: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁴²⁵ Eşitlik bulunmadığında daha bilgili olan tarafın üstün olması gereklidir.⁴²⁶

2.4.8. Ebû Bekir’in Faziletini Gösteren Deliller ve Reddi

Muhakkık’a göre Ebû Bekir’in üstünlüğünü belirtenlerin delilleri şu dört delildir: “Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Allah’a yemin olsun ki nebîler ve resûllerden sonra güneşin doğduğu üstün kişi Ebû Bekir’dir.”

“Benden sonra Ebû Bekir’e ve Ömer’e uyun.”

“Namazda Hz. Peygamber’in yerine geçmesi ve Allah’ın şu sözü⁴²⁷

⁴²² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti* ‘iyye, 266.

⁴²³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti* ‘iyye, 268.

⁴²⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti* ‘iyye, 268-269.

⁴²⁵ Zümer: 39/9.

⁴²⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti* ‘iyye, 269.

⁴²⁷ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti* ‘iyye, 270.

“En çok korunan ise ondan (ateşte) uzaklaştırılacaktır”⁴²⁸

Muhakkık Hillî zikredilen ilk haberi bilmediklerini ve naklinin doğru olmadığını, tek kişi naklettiğinden dolayı onunla amel edilmeyeceğini belirtmiştir. İmâmiyye'nin ise haber-i vâhidle değil de yakın ifade eden mütevâtir haberle delil getirdiğini ifade etmiştir. Çünkü mütevâtir haber muhalif üzerinde etkilidir, âhâd haber ise muhaliflere delil getirmemişlerdir ancak kendilerinin naklettiği gibi nakleder ve kabul ettiği gibi kabul ederse delil getirmişlerdir. Ona göre Ebû Bekir'in şu sözü: “Sizin yönetime getirdiğiniz sizin hayırlınız değildir.” Ebû Bekir kendisinin ashabın hayırlısı olmadığını haber vermiştir. Bu doğrultuda Ebû Bekir onu kabul etmemiş iken Hz. Peygamber onun üstünlüğüne nasıl tanıklık etsin? Bu haber doğru olsa bile bu Ebû Bekir'in Ali'den üstün olduğu anlamına gelmez, zira Ali nebîlerden daha üstündür, fakat ülü'l-azm peygamberlere göre konumu ihtilaflıdır.⁴²⁹

2.4.9. On İki İmamın İmâmeti Hakkında Deliller

Muhakkık Hillî'nin bu konudaki delilleri şöyledir:

1. Her zaman masum bir imamın olması gerektiğini açıklamıştır, ona karşı imâmet iddiasında bulunanın ismet iddiası geçersizdir, İmâmiyye'nin iddia ettiği kimsenin imâmeti belirlidir, imâmet ona has kılınmıştır.
2. İmâmiyye'nin imam ile ilgili rivayetleri nasır, imam kabul edilen her imam hakkında mütevâtir nakiller vardır.
3. İmâmiyye ve muhalifleri nezdinde peygamberden sonra imamların on iki olduğuna dair müttetekun aleyh olan rivayetler vardır. Muhakkık'a göre bunu kabul eden imamların tayinle olduğunu kabul eder, bunun aksini düşünen icmadan çıkar.
4. İmâmiyye imamların her birinin doğruluğunu gösteren mûcizeleri nakletmiş, sonra imamın imâmet iddiasını aktarmıştır.⁴³⁰

Muhakkık Hillî tüm bunları aktardıktan sonra imamların on iki olduğunu gösteren rivayetlerin bir kısmını zikretmiştir:

⁴²⁸ Leyl: 92/17.

⁴²⁹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 270-271.

⁴³⁰ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli 'd-dîn ve er Risâletü 'l Mâti 'iyye*, 272-273.

Abdurrahman b. Semüre rivayeti: Şöyle dedim: “Ey Allah’ın resûlü bana kurtuluş yolunu göster”. O şöyle dedi: Görüş ayrılıkları ortaya çıktığında senin Ali b. Ebû Tâlib’e uyman gerekir. O, ümmetimin imamıdır, benden sonra halifemdir, onun soyundan gelenler ümmetimin imamıdır. Cennet ehli gençlerin efendileridir, onlar Hüseyin evladından dokuzudur, dokuzuncusu ümmetimin Kâim’idir. O, zulüm ve haksızlıkla dolduğunda yeryüzünü adaletle dolduracaktır.”⁴³¹

Abdullah b. Abbas Hz. Peygamber’in şöyle dediğini aktarır: “Allah yeryüzünü baktı, orada beni seçti, ikinci defa Ali’yi seçti, resûlün torunları Hasan ve Hüseyin’in babasıdır. Allah beni ve onları kullarına hüccet kıldı. Hüseyin’in soyundan emrimi yerine getiren imamlar geldi, onların dokuzuncusu Ehl-i beytimin Kâim’i, ümmetimin mehdisidir.”⁴³²

Selmân-ı Fârisî şöyle söyledi: “Resûlullah’ın huzurunda idim o hastaydı. Fâtıma odaya girdi, ağlıyordu ve şöyle dedi: Ey Allah’ın resulü! senden sonra yolu kaybetmekten korkarım. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle dedi: “Ey Fâtıma! Allah’ın yarattıklarının hepsinin bir sonu olduğunu bilmiyor musun? Allah yeryüzüne baktı, ondan babanı seçti, sonra ikinci olarak eşini seçti, onu bana veli ve vezir yapmamı emretti, onu ümmetime halifem kıldı. Baban Allah’ın peygamberlerinin en hayırlısıdır, eşin ise vasilerin en hayırlısıdır. Sen ehlimden beni takip edenlerin ilki olacaksın. Sonra üçüncü olarak seni ve iki oğlunu seçti. Sen cennet kadınlarının efendisisin, çocukların Hasan ve Hüseyin cennet ehli gençlerin efendisidir. Kıyamet günü benim vasilerim senin soyunun oğullarıdır. Benden sonra vasiler Ali kardeşim, Hasan ve Hüseyin, sonra Hüseyin’in oğullarından dokuzudur.”⁴³³

Mesrûk dedi ki: “Biz Abdullah b. Mes’ûd’un yanındaydık, ona bir gencin şöyle dediğini aktardı: peygamberiniz sizi ondan sonra halifenin kim olacağı ile ilgili sorumlu tuttu mu? dedi. Bunu senden önce kimse ban sormadı. Evet, peygamberimiz kendisinden sonra israiloğullarının nakipleri sayısınca yani on iki halife ile sorumlu tuttu.”

⁴³¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 273.

⁴³² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 273-274.

⁴³³ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 274.

Câbir b. Semüre: “Resûlullah’tan şöyle işittiğini aktarır: Benden sonra on iki emir olur. Cabir sonra sustu, Semüre “babama (devam et) Hz. Peygamber ne söyledi?” diye sordum. Dedi ki “o imamların hepsi Kureş’tendir.”⁴³⁴

Zeynelâbidîn babası Hüseyin’den aktardı: Müminlerin emirine (Ali) itre/nesli hakkında soru soruldu. Bunun üzerine o şöyle dedi: Ben, Hasan ve Hüseyin, Hüseyin’in oğullarından dokuz kişidir. Bu dokuzuncusu Kâim’dir. Onlar Resûlullah’ın havzasında birleşeceklerdir.⁴³⁵

Câbir b. Abdullah şöyle dedi: “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere de itaat edin ve sizden olan emir sahibine itaat edin.”⁴³⁶ ayeti indiğinde şöyle dedim: “Ey Allah’ın resulü! Kendilerine itaati Allah’a itaat ile bir arada zikredilen ülü’l-emr kimdir? Şöyle dedi: “Ey Câbir! onlar benim halifelerimdir, benden sonra müslümanların imamlarıdır. Onların ilki Ali b. Ebû Tâlib, sonra Hasan ve Hüseyin, sonra Hüseyin’in oğullarından dokuzudur.”⁴³⁷

2.4.10. Melekler ve Peygamberler ile İmamların Üstünlüğü

Muhakkık’a göre Allah’ın meleklerin masumiyetini anlattığı ayetler şu şekildedir: “Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildikleri şeyi yapan melekler vardır.”⁴³⁸ “Hiç ara vermeksizin gece gündüz tesbih ederler.”⁴³⁹ “Melekler biz seni överek tesbih ederken bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birisini mi yaratacağın dediler.”⁴⁴⁰ Ona göre bu ayette melekler kendileri dışındakileri fesatlık ve isyanla niteleyerek farklılık olduğunu göstermiştir. Rivayet edilmiştir ki bazı haberler bunun tersidir, Hârût ve Mârût kıssası buna örnektir, bu durum tevil çeşitliliği ile açıklanmıştır.⁴⁴¹

Peygamberler ile imamlar meleklerden daha üstündür. Buna yönelik görüşler şöyledir:

⁴³⁴ Muhakkık Hilli, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 274.

⁴³⁵ Muhakkık Hilli, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 275.

⁴³⁶ Nisâ: 4/59.

⁴³⁷ Muhakkık Hilli, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 275.

⁴³⁸ Tahrîm: 66/6

⁴³⁹ Enbiyâ: 21/20.

⁴⁴⁰ Bakara: 2/30.

⁴⁴¹ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 285-286.

1. İnsana itaat meleğe itaattan daha zordur, dolayısıyla daha sevaptır. İnsan haram olan lezzetlere meyyal arzularına karşı mücadele etmiş, bunu emredilen hükümlerden dolayı yapmıştır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “ibadetlerin en kıymetlisi en zor olandır.” Fakat insan masum değildir hala günah işleyebilme konumundadır. Meleğe denk değildir, zira melek masumdur.⁴⁴²
2. “Gerçekten Allah, Âdem’i, Nuh’u, İbrahim soyunu ve İmrân soyunu âlemler üzerine seçkin kıldı.”⁴⁴³ Bu ayetten iki sonuç çıkartılmıştır: Birincisi: Âdem ve Nuh ayetteki topluluklardan başka topluluklarda da en üstün olanlardır. Bu yüzden ikisi meleklerden daha üstündür. Burada tüm peygamberler meleklerden üstün anlamına gelir. İkincisi: İbrahim’in ailesi ve İmrân’ın ailesi ifadeleri daha kapsamlıdır, (yani sadece Adem ve Nuh gibi şahısları değil), aileleri, zürriyetleri kast edilmiştir. Burada tüm insanlar da meleklerden üstün olduğu anlamı çıkar.⁴⁴⁴
3. Üstünlükle ilgili nakil sarih nasla Ehl-i beytten nakledilmiştir.

Muhakkı Hillî’ye göre tüm zamanlarda İsnââşeriyye’nin imâmetine inanmak gereklidir. Onlardan birini inkâr etmek caiz değildir. Bunu ihlâl eden mükellef mü’minlikten çıkmıştır, ama müslümanlığı devam etmektedir. Bunu Ehl-i beytten nakledilen mütevâtir haberler göstermektedir: “Kim (imamların) dirilerinden birini inkâr ederse ölüleri inkâr etmiştir.” Peygamberden rivayet edilmiştir: “Ey Ali! sen ve imamlar benden sonra yaratılmışlar üzerine Allah’ın hüccetisiniz. Sizden birini inkâr eden kimse beni inkâr etmiştir.”⁴⁴⁵

Muhakkık Hillî, bu konuda kaynaklarda çokça rivayetin olduğunu belirtmiştir.⁴⁴⁶ Ona göre Fâtıma’nın masumiyetini gösteren ayet ve hadis şu şekildedir: “Ey Ehl-i beyt! Allah sizden kiri gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor.”⁴⁴⁷ Peygamber şöyle buyurmuştur: “Fâtıma benden bir parçadır ona eziyet eden bana eziyet etmiştir.”⁴⁴⁸

⁴⁴² Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 288-289.

⁴⁴³ Âl-i İmrân: 3/33.

⁴⁴⁴ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 289.

⁴⁴⁵ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 289.

⁴⁴⁶ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 289-290.

⁴⁴⁷ Ahzâb: 33/33.

⁴⁴⁸ Muhakkık Hillî, *el-Meslek fî usûli’ d-dîn ve er Risâletü’ l Mâti’ iyye*, 286.

SONUÇ

Şahısların fikirleri değerlendirilirken yaşanan dönemin coğrafi, siyasi ve sosyal-kültürel şartlarından bağımsız ele alınmamalıdır. Bütün bunlar kişinin zihniyet oluşumunda etkindir. Muhakkık Hillî'nin yaşadığı coğrafya Irak'ın Hille şehridir. O, verimli toprakları, kalabalık nüfusu, hareketli ticareti ve ilim merkezlerinin bulunduğu bir yerdir. Orada yetişen İmâmi âlimleri Hille ekolünün meydana gelmesini sağlamıştır. Âlimlerin edebi kimliğinde Hille coğrafyası etkilidir. Nitekim o coğrafyada yetişmiş olan Muhakkık Hillî'nin usûlü'd-dine dair görüşlerini içeren eserinde şiirle istişhâdda bulunması edebî yönünü gösteren bir unsurdur.

Muhakkık Hillî'nin yaşadığı dönemin sosyo-politik durumunda etkili olan kişiler, Abbasi halifeleri Nâsır-Lidînillâh, Zâhir-Biemrillâh, Müstansır-Billâh, Müsta'sım-Billâh ve Moğol hükümdarı Hülâgû'dur. Nâsır-Lidînillâh'ın İmâmiyye mezhebine mensupluğu dile getirilse de bu konuda bir kesinlik söz konusu değildir. Çünkü halifenin yönettiği kitlenin büyük bir kısmını Şîiler meydana getirmektedir. Halifenin onlara kayıtsız kalarak siyaset takip etmesinin çatışmaları artıracığından kuşku yoktur.

Siyasilerin mezhep aidiyeti, mezhep taraftarlarına diğer mezheplere oranla daha geniş alanlar ve imkânlar sunarak, teşekkül ve gelişmelerini sağlamıştır. Zâhir-Biemrillâh döneminde Hanbeli nüfuzundaki artış bunu gösterir niteliktedir. Müstansır-Billâh Şîilerle ilişkilerinde dedesi Nâsır-Lidînillâh'ı örnek almış, onlara farklı mevkilerde yetki vermiştir. Yönetilen toplumda halkın ihtiyaçlarını ve dini mezhebi eğilimlerini dikkate almak etkili siyasetin gereğidir. Müstansır döneminde Moğol tehlikesine karşı önlem alınmaya çalışılmışsa da Müsta'sım-Billâh yönetimi Moğollarla karşı karşıya kalmıştır. Müsta'sım'ın siyasi yetersizliği Moğolların Bağdat'ı işgal etmesini kolaylaştırdığı gibi geçmişte de var olan Şîi-Sünnî çatışmaları tekrar gündeme gelmiştir. Bağdat'ta katliam yapılırken Hille'nin dışarıda tutulmasında Hille halkının, âlimlerinin ve Vezir Alkamî'nin üstlendiği rol yok sayılmamalıdır. Şîiler Bağdat'ı ele geçiren Hülâgû'ya bağlılıklarını bildirmişler, onunla uzlaşmanın yollarını aramışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır.

İmâmet tartışmaları Hz. Peygamber'in vefatı ile başlamıştır. Şîi fırkalar ve İmâmiyye imâmeti temel inanç esaslarından biri olarak kabul etmiştir. Onlar Ali'den sonra kimin imam olacağı ve nass ile tayin meselesinde ayrılığa düşmüşlerdir.

Keysâniyye Ali'den sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin imâmetini ileri sürmüştür. Zeydiyye Ali'nin peygamberden sonra nass ile tayin olduğunu kabul etmemiş, imâmetin onun soyundan devam etmesi gerektiğini belirtmiştir. İsmâiliyye Ca'fer'i Sâdık'tan sonra oğlu İsmâil'in imâmetini iddia etmiştir. İmamın nass ile tayini ve masumiyeti görüşleri İmâmiyye ile örtüşmektedir. İmâmiyye imâmet ve nübüvvet arasında ilişki kurmuş, imâmeti nübüvvetin devamı olarak görmüştür. İmamlar peygamberler gibi masumlardır ve mûcize göstermektedirler. İnsanlar arasında en faziletli kişiler onlardır. İmâmiyye Hasan el-Askerî'nin vefatından sonra imâmeti devam ettirecek bir oğlunun varlığından bahsetmiş ve onun gaybetini ileri sürmüştür.

Her zaman diliminde bir kurtarıcı bekleme düşüncesi insanları meşgul etmiştir. Şîî fırkalar arasında da bu inanç yaygındır. Birbirlerinden ayrıldıkları nokta farklı kişilerin gaybetini iddia etmeleridir. Muhakkık Hillî imamın gaybetini imâmeti ve masumiyeti ile ilişkilendirmiştir. Hillî bu konuyla ilgili rivayetleri nakletmiştir. Bazı rivayetlerin benzerlerini Şeyh Sadûk'un eserinde görmek mümkündür. O, imamın doğumunda gerçekleşen olağanüstü olayları aktarmıştır. Muhakkık ve bazı İmâmiyye âlimlerine göre Kâim'in doğum tarihi aynıdır. Fakat kaynaklarda farklı tarih belirtenler de mevcuttur. Genel kanaat Kâim'in gaybete girme sebebini korku olduğu yönündedir. Küleynî ise bu hususta ikinci bir sebep ileri sürmüştür. O da Allah'ın kullarını imtihan etmesidir. Muhakkık'ın ikinci sebebe ilişkin açık bir ifadesi bulunmamaktadır. İmam, varlığında hududları uygulayan konumundadır, yokluğunda ise hudutların yerine getirilmeye devam edilmesi gerektiği Muhakkık tarafından savunulmuştur. Kâim'in yaşam süresine dair farklı rivayetler verildiği gibi tarihi şahsiyetler ve peygamberlerin uzun yaşamından örnekler verilerek savunulmuştur. Muhakkık, Kâim'in ortaya çıkacağı zamana yönelik görüş belirtmemiştir.

Muhakkık Hillî nübüvvet düşüncesinde resûl ve nebî ayrımı yapmıştır. Allah ile peygamber arasındaki aracı melektir. Peygamberlik görevini insana has kılmıştır. Meleğin elçilik yapması farklı bir şeydir. Hillî, peygamber göndermenin Allah'a vacip olduğunu akli delil kullanarak ortaya koymaya çalışmıştır. Hillî, ismet konusunda peygamberlerin nübüvvet öncesi ve sonrasında günahlardan korunduğunu ileri sürmüştür. Bazı peygamberlerin masumiyetini ıspatlamak için onlardan bahseden ayetleri kendi ismet anlayışına uygun biçimde *literal* yoruma tabi tutmuştur. Ona göre peygamberlerin nübüvvet iddialarını doğrulama aracı mûcizelerdir. Muhakkık'ın Hz.

Peygamber'in *akli, hissi ve haberi* mûcizelerine yer vermesi onları kabul ettiğini göstermektedir.

Muhakkık Hillî Hz. Peygamber'den sonra imamın tayin edilmesine yönelik akli ve nakli deliller ileri sürmüştür. Akli deliller imamın ismeti ve üstünlüğünü içermiştir. Ali'nin imâmetinin nasla olduğuna dair İmâmiyye'nin rivayetlerini zikretmiştir. Diğer bir delili de Ali'nin imâmetini gösteren onun elinde gerçekleşen mûcizelerdir. Muhakkık Hillî imâmetin gerekliliği konusunda ihtilafa düşenleri üç gruba ayırmıştır. İmâmetin gerekli olmadığını söyleyen grupta Hâricîler ile Mu'tezile'den Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm bulunmaktadır. İkinci grup imâmeti aklen gerekli görmekle birlikte kendi arasında ikiye ayrılmıştır. İlkinde Nazzâm, Câhiz, Hayyât ve Ebû Hüseyin el-Basrî vardır. Diğer İmâmiyye'dir. Muhakkık İmâmiyye'nin görüşünün doğru olduğunu savunmuştur. Üçüncü grup ise imâmetin naklen gerekliliğini belirtmiştir. İmamın dört sıfatı mevcuttur. Bunlar masumiyet, üstünlük, en bilgili ve en cesaretli olmasıdır.

Muhakkık Hillî imamın tayinin nass ile olduğunu ileri sürmüş, bu konuda icmayı delil saymamış ve seçim yöntemini kabul etmemiştir. Ali'nin imâmetine dair diğer delilleri "mevla" ve "evla" kelimeleri üzerinden izah etmiştir. Muhakkık Hillî imâmet konusunda Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan bahsetmemiş ama Hz. Ebû Bekir'in imâmetine getirilen delilleri çürütmeye çalışmıştır. Merkezinde Hz. Ebû Bekir vardır. Çünkü Şîî-İmâmi düşüncede Hz. Ebû Bekir, Ali'nin imâmet hakkını elinden almıştır. Dolayısıyla Muhakkık'ın da meseleye bu bakış açısıyla yaklaştığını söylemek mümkündür. Ali'yi fazilet yönünden diğer sahabilerden her konuda üstün saymış, bu doğrultuda akli ve nakli delillendirme yapmıştır. Ebû Bekir'in üstünlüğüne getirilen delilleri tek tek çürütmeye çalışmıştır. Ali'den sonra imâmet görevini üstlenecek kişilerle ilişkili İmâmiyye'nin mütevâtir kabul ettiği rivayetleri nakletmiştir. Peygamberler ile imamları meleklerden üstün kabul etmiştir. İmâmiyye'nin imâmet görüşünü kabul etmeyenleri müslüman saymış ancak onları mümin olarak görmemiştir. İmamlardan birinin inkârını peygamberi inkâr etmekle denk görmüştür.

Hicri yedinci asırda yaşamış Şîî âlim Muhakkık Hillî'nin imâmet görüşü kendisinden önce yaşamış İmâmiyye âlimlerinden çok da farklı değildir. Hillî, muhaliflerine karşı ötekileştirici bir dil kullanmıştır. Edebiyatla ilgilenen birinin

meselelere bu şekilde yaklaşımı ayrıca merak konusudur. Yaşadığı coğrafi şartlar edebi kimliğinde etkili olurken mezhebi kabullerinde her hangi bir değişiklik oluşturmamıştır. Hillî'nin diğerlerinden ayrıldığı nokta akıl ve nakil delillerine birlikte yer vermesi gösterilebilir. O, bir çeşit orta yolu takip etmiş gibidir. Bu doğrultuda sentezci olduğunu söylemek mümkündür. Naklettiği rivayetlerin mütevâtir olduğunu ileri sürmesi nihayetinde iddiasını doğrulamada gösterdiği bir çabadır. Mütevâtir habere yönelik zikrettiği muteber şartlar Sünnîlerin belirledikleriyle benzer niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abdul Hüseyin Ahmed el-Emini Necefi, *el-Gadir*, Beyrut 1994.
- Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî, *Tarih-i İbn Haldûn I-VII*, Müessesü'l-Alem li'l-Matbuat, Beyrut 1971.
- Abdülkâhir el-Bağdâdî, b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed b. Muhyiddin Abdül Hamid, Beyrut 1995.
- Abûd, Ehlâm Fâzıl, *Medinetü el-Hille*, Babil Üniversitesi, y.y. 2010.
- Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi ş-Şi'a* (3. Baskı), Beyrut 1363.
- Al-Yâsin, Muhammed Müfid, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fi'l-Irak* (1. Baskı), Dârü'l-Arabiyye, Bağdat 1979.
- Apak, Adem, “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl İslam Araştırmaları*, sy. 4, 2005, 157-170.
- Arıkan, Adem, “Abbasi Halifesi Nasır Lidinillâh’ın Şîi Siyaseti”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, sy. 5, 2017, 147-164.
- Avcı, Casim, “Hilâfet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539-546.
- Aydınlı, Osman, “Mutezili Düşüncede Nübüvvet Meselesi ve Hz. Muhammed”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 1 (1), 2006, 7-26.
- Aydınlı, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, (1. Baskı), Araştırma Yayınları, Ankara 2003.
- Bozan, Metin, “İmamiyye Şiası’nın Peygamberlik ve İmamet Anlayışlarının Mukayesesi”, *Dinî Araştırmalar*, 9 (26), 2006, 95-112.
- Bozan, Metin, *İmamiyye’nin İmamet Nazariyyesi’nin Teşekkül Süreci*, İSAM Yayınları, İstanbul 2009.
- Bulut, Halil İbrahim, “Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklîleşmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 2005, 175-202.

- Çınar, Mahmut, “Peygamber’e İtaatin Bir Dayanağı Olarak İsmet Meselesi”, *İlahiyat Akademi: Altı Aylık Uluslararası Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 7-8, 2018, 327-344.
- Dalkıran, Sayın, “Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar”, *Dini Araştırmalar*, 7 (19), 2004, 139-158.
- Demir, Ahmet İshak, “İbnü’l-Mutahhar Hillî’ye Göre İmâmet”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46, (1), 2005, 85-102.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davûd, *Ahbârü’t-Tivâl*, thk. Abdülmün’im Âmir, y.y. ts.
- Duman, Ali, “İslam Amme Hukuku Tarihinde Bir Dönüm Noktası: Sakîfetu Benî Saîde”, *Ekev Akademi Dergisi*, 8 (21), 2004, 141-152.
- Durmuş, Zülfikar, “İslâm Düşüncesinde Resul-Nebi Ayrımı –Kur’an Bağlamında Eleştirel Bir Yaklaşım-”, *Diyanet İlmi Dergi*, 44 (3), 2008, 49-72.
- Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu‘cemü’l-Büldân*, Dâru Sadr, Beyrut 1977.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahanâmesi I-II* (3. Baskı), Çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr Ifrîkî el-Mısırî, *Lisânü’l-Arab I-XV* (1. Baskı), Dâru Sadr, Beyrut 1990.
- ed-Düceylî, Abdüssâhib İmrân, *A’lâmü’l-Arab fî’l-‘ulûm ve’l-fünûn* (2. Baskı), Necef 1966.
- el-Âmilî, Muhammed b. El-Hasen b. Ali el-Hürr el-Âmilî el-Meşgari, *Emelü’l-âmil I-II*, thk. Seyyid Ahmed Hüseyinî, Dârü’l-Kitabi’l-İslamî, Kum 1362.
- el-Askalânî, Ahmed b. Alî b. Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, AbdulFettah Ebû Gudde, y.y. 2002.
- el-Azzâvî, Abbas, *Târîhu’l-‘Irâk Beyne İhtilâleyn I-VIII* (1. Baskı), Dârü’l-Arabiyye, Beyrut 2004.
- el-Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *Lü’lûetü’l-Bahreyn fî’l-İcâzât ve Teracim’i Ricâl* (1. Baskı), nşr. Muhammed Sâdık Bahru’l Ulûm, Mektebetü Fahravi, y.y. 2008.

- el-Emîn, Muhsin, *A 'yânü 'ş-Şîa*, Dâru et-Te'aruf, Beyrut 1983.
- el-Hayyûn, Reşid, *el-Edyan ve 'l-Mezahib bi 'l-Irak I-III*, y.y. 2016.
- el-Hillî, Allâme, *el-Bâbü 'l-hâdî 'aşer*, thk. Mehdi Muhakkık, (Şerh edenler Mikdâd b. Abdullah es-Süyûri en-Nâfi 'yevme 'l-haşr ve Ebü'l-Feth b. Mahdûm el-Hüseynî Miftâhu'l-bâb), Meşhed 1368.
- el-Hillî, Allâme, *Keşfü 'l-murâd fî şerhi Tecrîdi 'l-İ'tikâd* (14. Baskı), thk. Hasanzâde el-Âmülî, Kum 1433.
- el-Hillî, Allâme, *Keşfü 'l-murâd fî şerhi Tecrîdi 'l-İ'tikâd* (14. Baskı), thk. Hasanzâde el-Âmülî, Kum 1433.
- el-Hillî, Cemâlüddin Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Fehd, *el-Mühezzebü 'l bâri' fî şerhi 'l-Muhtasari 'n-Nâfi'*, thk. Müctebâ el-İrâkî, Kum 1407.
- el-Hillî, Takiyüddin el-Hasan b. Ali b. Davud, *Kitâbü'r-Rical*, thk. es-Seyyid Muhammed Sadık Al-i Bahrilulum, Haydariyye, Necef 1972.
- el-Hillî, Yusuf Kerküş, *Tarihü 'l-Hille*, y.y. ts.
- el-Hûî, Ebü'l-Kâsım Mûsevî, *Mu'cemü ricâli 'l-hadîs*, Mektebetü İmam Hûî, Necef ts.
- el-Îcî, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fî 'İlmi 'l-Kelâm*, Beyrut ts.
- el-Kummî, Abbas, *el-Künâ ve 'l-elkâb* (2. Baskı), thk. Müessetü neşr el-islam, y.y. 1429.
- el-Küleynî, Ebu Ca'fer Sikatü'l-İslâm Muhammed b. Yakub b. İshak, *el-Kâfi* (5. Baskı), tashih ve thk. Ali Ekber el-Gaffari, Dâru'l-Kütübi'l-İslamiyye, Tahran 1363.
- Ellek, Hasan, "İmâmiyye Şîası Fıkıh Metodolojisinde Aklın Delil Kabul Edilme Süreci", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1), 2015, 131-163.
- el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye: İslam da Devlet ve Hilafet Hukuku*, trc. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul 1994.
- en-Nevbahtî, Ebü Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî- el-Kummî, Sa'd b. Abdullah, *Fıraku 'ş-Şi'a* (1. Baskı), y.y. 1992.
- en-Nu'mânî, Muhammed b. İbrâhim, *Kitâbü'l-Gaybe* (1. Baskı), thk. Fars Hassün Kerim, y.y. 2011.

- en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb I-XXXIII* (1. Baskı), thk. Abdülmecid Terhînî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb I-V* (1. Baskı), takdim Abdullah Amr el-Bârûdî, Dârü'l-Cenân, Beyrut 1988.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ I-X*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv-Mahûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru Ehya, y.y. 1971.
- es-Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, y.y. 1964.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (1. Baskı), thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1950.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal I-II* (3. Baskı), nşr. Emir Ali Mühenna, Dârü'l Ma'rife, Beyrut 1993.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyyi'l-Kur'ân I-XVI*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire ts.
- et-Teftâzânî, Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Sa'düddîn, *Şerhu'l-Makâsîd I-V* (2. Baskı), thk. Abdurrahman 'Umeyre, Beyrut 1998.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî, *Resâ'ilü'l-'aşr* (2. Baskı), y.y. 1414.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, takdim Âga Büzürg-i Tahrânî, Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- et-Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen, *Kitâbü'l-Gaybe* (1. Baskı), Necef ts.
- et-Tûsî, Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan, "İmâmet Risâlesi", çev. Hasan Onat, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 35, 1996, 179-191.
- et-Tüsterî, Muhammed Takî, *Kâmûsu'r-ricâl*, nşr. el-İslâmi et-tâbi'atü licemâ'atil müderrisîn, y.y. ts.
- Eyyubî, Muhammed b. Takîyüddîn Ömer b. Şahinşah, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, thk. Hasen Habeş, Dâr-Henâ, Kahire 1968.

- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Düvelü'l-İslâm I-II* (1. Baskı), thk. Hasen İsmail Merve-Mahmûd el-Arnaût, Dâru Sadr, Beyrut 1999.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ I-XXV* (1.Baskı), thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf Muhyî Helal Serhân, Beyrut 1985.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi “Hariciliġin Doġuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (20), 1975, 219-247.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Ali”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 375-378.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Cemel”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 320-321.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Gâib”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 292.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *Çaġımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, Şa-to İlahiyat, İstanbul 2001.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *Günümüz İslam Mezhepleri* (3. Baskı), İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2014.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi, *İmâmiyye Şiası (Ca'feriyye Mezhebi) Doġuşu, Gelişmesi ve Görüşleri* (2. Baskı), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Galib, Mustafa, *Târîhu'd-da 'veti'l-İsmâ'iliyye* (2. Baskı), Daru'l-Endülüs, Beyrut 1965.
- Gökalp, Yusuf, “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 2007, 95-112.
- Gölcük Şerafettin ve Toprak Süleyman, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1988.
- Hakyemez, Cemil, “On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı”, *Marife*, 13 (3), 2008, 9-25.
- Hakyemez, Cemil, *Şîa'da Gaybet İnancı ve Gaib On İkinci İmam El-Mehdî* (3. Baskı), İSAM Yayınları, Ankara 2017.
- Hansârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevi Hansârî, *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, Mektebetü İsmailiyyan, y.y. ts.
- Hartmann, Angelika, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 399-402.

- Hasan es-Sadr, Ebu Muhammed Sadrüddin es-Seyyid Hasen b. Hâdi b. Muammer Ali b. Sâlih, *Te'sisü's-Şi'a ulûmi'l islam*, Darü'l-Kütübî'l-Irakîyye fi'l-Kâzîmiyye, y.y. 1951.
- Hillî, Muhakkık Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *er-Resâ'ilü't-tis'a* (1. Baskı), thk. Rızâ Üstâdi, Mektebetü Ayetullah Uzma Meraşî, Kum 1413.
- Hillî, Muhakkık Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Muhtasarü'l-Merâsimi'l 'Aleviyye* (1. Baskı), thk. Ahmed Ali Mecîd el-Hillî, Irak 2016.
- Hillî, Muhakkık Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Muhtasarın en-Nâfi' fi Fıkhu'l-İmâmiyye* (3. Baskı), Dârül-Edva, Beyrut 1985.
- Hillî, Muhakkık Ebü'l-Kasım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen, *Şerâ'i'u'l-İslâm fi mesâ'ili'l-helâl ve'l-harâm I-IV* (2. Baskı), thk. AbdülHüseyn Muhammed Ali, Dârü'l-Edva, Beyrut 1983.
- Hillî, Muhakkık, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen b. Yahya b. Saîd el-Hüzelî, *Me'âricü'l-usûl*, thk. Seyyid Muhammed Hüseyin Rıza el-Keşmirî, Kum 2003.
- Hillî, Muhakkık, Ebü'l-Kâsım Necmüddîn Ca'fer b. el-Hasen Saîd, *el-Meslek fi usûli'd-dîn ve Risâletü'l Mâti'yye* 1. Baskı), thk. Rızâ Üstâdi, Mecmeu'l-Buhusi'l-İslamiyye, Meşhed 1414.
- İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Dâru Sadr, Beyrut, ts.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- İbn Havkal en-Nasîbî, Ebü'l-Kâsım, *Sûretü'l-Arz* (2. Baskı), Dâru Sadr, Beyrut 1988.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endülûsi, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal I-V* (2. Baskı), thk. M. İbrâhim Nasr ve Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1996.
- İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye I-IV*, y.y. ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Dimaşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XXI* (1. Baskı), thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, y.y. 1998.

- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nucûmü'z-Zâhire fî Mülûkî Mısır ve'l-Kâhire I-XVI*, Dârü'l-Kütüb, y.y. ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed Abdü'l-Kerim b. Abdü'l-Vâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Târih I-XI* (4. Baskı), tashih Muhammed Yusuf Rakka, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbnü'l-Fuvâtî, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed eş-Şeybânî el-Bağdâdî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-tecâribü'n-nâfi'a fî'l-mi'eti's-sâbi'a* (1. Baskı), thk. Mehdi en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed Akerî el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb I-X* (1.Baskı), thk. Abdulkadir Arnaut, Mahmut Arnaut, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1991.
- İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahri fî'l adabi's sultaniyye ve'd-düveli'l islamiyye*, Dâru Sadr, Beyrut ts.
- İlhan, Avni, "Gaybet", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 410-412.
- İmam Sâdık, Müessesetü, *Tabkâtü'l-Fukahâ'i* (1. Baskı), Kum 1419.
- İsbehânî, Mirza Abdullah Efendi, *Riyâzü'l-Ulemâ ve Hiyâzü'l-Fudalâ*, thk. Ahmed Hüseyini, Kum 1403.
- İşcan, Mehmet Zeki, "İmamiyye Şiasında Politik Bir Teori Olarak İmamet'in İmkânı", *Ekev Akedemi Dergisi*, 6 (10), 2002, 73-94.
- Kartaloğlu, Habib, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (31), 2015, 45-59.
- Kazan, Ramazan "Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî'de Öne Çıkan Üslûp Özellikleri", İhsan Günaydın, Ali Kuzudişli, Adem Çatak (Ed.), *I. Uluslara Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî Sempozyumu: 03-05 Ekim 2013-Gümüşhane: Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Kentûrî, Hüseyin Nîsâbü'rî, *Keşf el-Hucub ve'l-Estâr*, nşr. Mektebetü Ayetullah Uzma Mer'aşî en-Necefi, Kum 1209.
- Keskin, Halife, *Kendi Kaynakları Işığında Şia İnanç Esasları*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.

- Kılıçlı, Mustafa, “Safiyüddîn Hillî”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 41-44.
- Kutlu, Sönmez, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes’elesi*, (1. Baskı), Ensar, İstanbul 2005.
- Kutlu, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş* (2. Baskı), Dem Yayınları, İstanbul 2010.
- KüçükAşçı, Mustafa Sabri, “Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 85-87.
- Le Bon, Gustave, *Tarih Felsefesi*, çev. Hüsrev Akdeniz-Murat Temelli, Ataç Yayınları, İstanbul 2004.
- Mâmekânî, Abdullah, *Tenkîhu’l-Makâl fî İlmi’r-Ricâl*, thk. Muhyiddin Mâmekânî, Kum 1427.
- Maviş, Nezir, *İmâmet Doktrininin Şîâ-İmâmîyye İnançlarının Şekillenmesindeki Etkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2018.
- Mes’ûdî, Ebî’l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdinu’l-Cevher*, Beyrut 1973.
- Mucchielli, Alex, *Zihniyetler*, çev. Ahmet Kotil, (1. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdulkadir er-Râzî, *Muhtârü’s Sîhâh*, thk. Mahmut Hatır, Beyrut 1995.
- Muhammed b. Erdebilî, *Camîu’r-Ruvat*, Kum 1403.
- Ocak, Ahmet, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 375-377.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şiiliği* (3. Baskı), Endülüs Yayınları, İstanbul 2017.
- Öz, Mustafa, “Ebû Ca’fer et-Tûsî, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 435-437.
- Öz, Mustafa, “Hillî, İbnü’l-Mutahhar”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 37-39.
- Öz, Mustafa, “Humus”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 369-370.
- Öz, Mustafa, “İmâmîyye”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 207-209.

- Öz, Mustafa, “İsmâîliyye Mezhebi”, *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, 605-645.
- Öz, Mustafa, “Keysâniyye”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 362-364.
- Öz, Mustafa, “Mehdî el-Muntazar”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 376-377.
- Öz, Mustafa, “Şîa”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 111-114.
- Özaydın, Abdülkerim, “Dübey b. Sadaka”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 14.
- Özaydın, AbdülKerim, “İbnü’l-Alkamî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 483-484.
- Özaydın, AbdülKerim, “Mezyedîler”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 550-551.
- Özaydın, AbdülKerim, “Sadaka b. Mansûr” *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 385-387.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit, “İbn Ebü’l-Hadîd”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 463-466.
- Özdemir, H. Ahmet, *Moğol İstilas Cengiz ve Hülâgu Dönemleri* (3. Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Özdemir, Hacı Ahmet, “Musta’sım-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 126-127.
- Öztürk, Murat, “Zâhir-Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 92-93.
- Sachedîna, Abdülaziz, “İmamî Şîi Hukuk Sisteminde Humus/Beştebir”, Çev.: Menderes Gürkan, *Marife*, 4 (3), 2004, 355-370.
- Safîyyü’l-din Abdü’l-mü’mîn b. Abdü’l-hakk el-Bağdâdî, *Merâsidü’l-İttılâ ‘Alâ Esmâi’l-Emkine ve’l-Bikâ*, trc. H. İbrahim Gök, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Sâhib b. Abbâd, *ez-Zeydiyye* (1. Baskı), Beyrut 1986.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l-A’yân I-XXIII* (1. Baskı), Beyrut 2013.
- Sümer, Faruk, “Abaka”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 8.
- Şahin, Hanifi, “Abbasilerin Son Dönemlerinden İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîi-Sünnî İlişkileri”, e-*Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6 (2), 2013, 17-42.
- Şahin, Hanifi, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *Ekev Akademi Dergisi*, 13 (41), 2009, 91-102.

- Şahin, Hanifi, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dini-Mezhebi Kabüllerin Rolü”, *İlted*, sy. 45, 2016, 109-138.
- Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.
- Şahin, Hanifi, *Şiilerin Gözüyle Sünniler İlk Dönem Şii Kaynaklarda Sünni Algısı* (1. Baskı), Mana Yayınları, İstanbul 2016.
- Şen, Mustafa, “İsmet Sıfatının Kur’ân Yorumuna Etkisi (Hz. Dâvûd Örneği)”, *Ekev Akademi Dergisi*, 23 (77), 2019, 297-322.
- Şen, Mustafa, “Peygamberlerin İsmet Sıfatının Kur’ân Yorumlarına Etkisi (Hz. Âdem Örneği)”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5 (10), 2018, 383-414.
- Şenzeybek, Aytekin, “Muhtâr es-Sakafî’nin Hayatı Bağlamında İlk Keysânî Fikirlerin Ortaya Çıkışı”, *Marife*, 15 (2), 2015, 343-370.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü’l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Musevî, *el-Mukni’u fi’l-Gaybe*, thk. Muhammed Ali el-Hakim, Beyrut 1998.
- Şerîf el-Murtazâ, Ebü’l-Kâsım Ali b. Hüseyin el-Musevî, *Tenzihü’l-enbiyâ* (2. Baskı), Darü’l-Edva, Beyrut 1989.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-‘Ukberî el-Bağdadî, *en-Nüketü’l-İ’tikâdiyye* (1. Baskı), thk. Rızâ Muhtârî, y.y. 1413.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârisî ek-Ukberî, *el-Fusûlü’l-Aşere fi’l-Gaybe* (1. Baskı), thk. Fars el-Hasûn, y.y. 1413.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu‘mân el-Hârisî ek-Ukberî, *er-Risâletü’s-Sâlise fi’l-Gaybe*, thk. Alâu Âl-Ca’fer, 1413.
- Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü’l-Muallim Muhammed b. Muhammed, *Evâilü’l-Makâlât* (1. Baskı), Dâru’l-Müfid, Beyrut 1993.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh, *el-İ’tikadât* (1. Baskı), thk. ‘İsâm Abdusseyyid, Dâru’l-Mufid, Kum 1413.
- Şeyh Sadûk, Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali el-Hüseyin b. Bâbeveyh el-Kummî, *Kemalü’d-Din ve Temâmü’n-Ni‘me I-II* (5. Baskı), thk. Ali Ekber Gaffarî, y.y. 1429.

- Tabâtabâî, Muhammed Mehdi Bahrülulûm-i, *el-Fevâ'idü'r-ricâliyye*, neşr.Mektebetü es-Sâdık, Tahran ts.
- Taberî, İbn Cerîr, Ebu Cafer Muhammed, *Târîhu't-Taberî I-XI* (2.Baskı), thk. Muahmmmed Ebû Fazl İbrahim, Dârü'l Me'arif, Kahire 1969.
- Terzi, Mustafa Zeki, "Abbasi Halifesi Zahir Biemrillah Zamanında Musul ve Cezirede İktisadi Hayat ve Fiatlar", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, 1996, 19-28.
- Uyar, Mazlum, "İbn İdrîs, Muhammed b. Ahmed" *DİA*, İstanbul 1999, XX, 89-90.
- Uyar, Mazlum, "Muhakkık Hillî", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 39-41.
- Uyar, Mazlum, *İmamiyye Şiası'ında Düşünce Ekolleri Ahbârîlik*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- Uyar, Mazlum, *Şii Ulemanın Otoritesinin Temelleri* (1. Baskı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2004.
- Vâsıl, Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b., *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb I-V*, thk. Haseyneyn Muhammed Râbî, y.y. ts.
- Yavuz, Salih Sabri, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İnsan Yayınları, İstanbul ts.
- Yiğit, İsmail, "Müstansır-Billâh", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 118.
- Yiğit, İsmail, "Osman", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 438-443.
- Yuvalı, AbdülKadir, "Hülâgû", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 473-475.
- Yuvalı, AbdülKadir, "İlhanlılar", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 102-105.
- Yüksel, Emrullah, "İmamiyye Şiasında İnanç Esasları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.11, 1993, 18-36.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Fatma SOYLU
Doğum Yeri ve Tarihi	Bursa, 1984
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	Selamet_melisa@hotmail.com
Tarih	16.10.2019